

Sadri Maksudi Arsal
Türk Hukuku Tarihi ve Türk Tarihi Ord. Profesörü

Teokratik Devlet ve Laik Devlet

Tanzimat'ın Yüzüncü Yıldönümü münasebeti ile neşredilen kitaptan alınmış ayrı baskı

Günümüzde kullanılmayan kelimelere açıklamaları eklenmiştir.

I. DEVLET İLE DİN ARASINDAKİ MÜNASEBETLERİN

ŞEKİLLERİ

Milletlerin tarihi, devlet hayatında din ve dinî teşkilatın oynadığı rol bakımından tetkik olunduğu zaman, devlet ile din arasındaki münasebetin, aşağıdaki üç şekilden birini arz ettiği görülür:

1. Din ve dinî teşkilat, devletin fevkinde (üstünde) bir müessesedir. Devlet, dine tâbidir. Siyasi hâkimiyet, dinî teşkilatın başında bulunan ruhanilere aittir. Bütün yüksek idare müesseselerinin başında da ruhaniler bulunuyor. Siyasi ve içtimai hayatın her sahasında dinî esaslar hâkimdir. Bütün hukuk kaideleri dine istinat eder.

Burada devlet dinî teşkilattan, hukuk dinden ayrılmış değildir. Bu gibi devletlere “teokratik devlet” ya da “teokrasi” (theokratia)¹ adını veriyorlar. Beşeriyet tarihinde bu şekilde tam ve halis teokrasiler pek nadirdir. Şimdi ikinci münasebet şekline gelelim.

2. Devlet, dinî teşkilattan üstündür. Dinî teşkilat ve din uleması devlet otoritesine tâbidir. Siyasi hâkimiyet, dünyevî devlet adamlarının elindedir.

Bununla beraber, devlet ile din arasında sıkı bir münasebet vardır. Din, devletten ayrılmış değildir. Devlet, muayyen bir din ya da dinleri devlet dini telakki eder. O din veya dinlerin teşkilatına imtiyazlar bahşeder, diğer dinleri ya büsbütün meneder yahut onlara salık (bağlı) olanların din sahasındaki hürriyetlerini muhtelif şekillerde tehdit eder. Devlet dini telakki olunan dinlerin teşkilatı da, devletin nüfuz ve murakabesi altındadır. Devlet muhtelif şekillerde dinî teşkilata tesir icra eder veyahut etmeye çalışır.

Fakat devlet içinde din ulemasının hüküm ve nüfuzu büyüktür. Devlet ricali (ileri gelenleri), bütün devlet işlerinde onların reylerine uygun hareket etmeye, önemli teşebbüslerde onların tasvibini temin etmeye mecburdur. Bu devletlerde dinî teşkilat ile devlet teşkilatı, birbirinden ayrı müesseseler olmakla beraber, birbirini tutan, biri diğerine istinat eden mütesanit (karşılıklı olarak dayanan) müesseselerdir. Bu gibi devletlere **nim (yarı) teokrasi** diyebiliriz.

Tarihî büyük devletlerin çoğu, nim (yarı) teokrasi idi. Bu gibi devletlerde dinî reislerin devlet işlerine tesiri, içtimai hayattaki nüfuzları çok büyük olduğu zaman, bu nim teokrasilere de bazen teokrasi denilmektedir.

3. Üçüncü şekilde devletle din birbirinden tamamen ayrılmıştır. Bu iki müessese arasında bir münasebet yoktur.

---

1 Theokratia terimi iki Yunanca kelimeden oluşur: Theos (ilah) ve kratos (kuvvet); “İlah kuvvetiyle idare olunan devlet” manasına gelir.

Devlet içinde vicdan ve din hürriyeti² hâkimdir. Herkes istediği dine süluk edebilir (dini kabul edebilir). Aynı dine salık (dinden) olanlar, aralarında dinî cemiyetler teşkil edebilirler. Dinî işlerini tanzim için istedikleri şekilde teşkilat kurabilirler.

Fakat bütün bu cemiyet ve teşkilat tamamıyla hususi mahiyettedir; devlet nazarında bunların diğer, dünyevi gayeler takip eden cemiyetlerden farkı yoktur. Dinî cemiyetlerin hayat ve faaliyeti diğer cemiyetler hakkındaki ahkâma (hükümlere) tâbidir.

Devlet, umumi adap ve ahlâk, hukuki nizam veyahut emniyet bakımından muzır görülmedikçe hiçbir dini menetmediği gibi, hiçbir dine karşı hususi bir himaye de göstermez. Devlet dinlere karşı tamamıyla bitaraftır. Devlet devlet olarak dinlerin fevkinde (üstünde) ve haricindedir. Bu gibi devletlere bugün lâik devlet ismini veriyorlar. Lâik devlet, son asırlarda Avrupa'da husule gelen amme hukuku telakkilerinin inkişafı mahsulüdür (görüşlerinin gelişmesi ile ortaya çıkmıştır).

II. TEOKRATİK CAMİALAR

Beşeriyet tarihinde dinlerin oynadığı mühim rol malumdur. Camiada din ve dinî akideler ferdi ve içtimai hayatın en müessir amilleri telakki olundukça dini temsil eden ruhanilerin, din ulemasının o camiada büyük nüfuz sahibi olmaları gayet tabii bir hadisedir. İptidai kavimlerin ekseri sinde siyasi önder aynı zamanda dinî reistir. Yeni Zelanda'nın yerli kabilelerinde siyasi önderlik ile dinî reislik aynı şahısta birleşmiş bulunuyordu.³

Amerika'nın yerli kavimlerinde siyasi şef aynı zamanda dinî reis idi.

Keza eski Peru devletinde İnkalar hem siyasi hem ruhani reis idiler.⁴

Yakın Asya'nın kadim kavimlerinden Sümerlerde krallıkla dinî riyaset birleşmiş bulunuyordu. Sümer devleti tam manasıyla teokratik bir devlet idi.

Patesiler (mahalli krallar) Allah'ın mümessili addolunan ruhani reislerdi.⁵ Sümer devletinde devletle din ve dinî teşkilat birbirine çok girift bir surette karışmıştı. Sümerlerde devlet mi teokratik bir şekil almıştı yahut dinî teşkilat mı devlet şeklini almıştı? Bu hususta bir hüküm vermek zordur.

---

2 Vicdan özgürlüğü (liberté de conscience) ile din özgürlüğü (liberté de culte) arasındaki fark malumdur:

Vicdan özgürlüğü, bir kimsenin muayyen bir dine salık olduğu için hiçbir türlü cezaya maruz olmaması olduğu gibi; aynı zamanda akidelerini kabul etmediği bir dine salık gibi hareket etmeye ve salık olduğunu tazammun eden (kanıtlayacak) hareketleri yapmaya mecbur edilmemesidir.

Özetle, vicdana mugayir (aykırı) hareketlerde bulunmamak hürriyetidir. Yoksa şu veya bu dine inanmak hürriyeti değildir; çünkü bu manada vicdan hürriyetine akideleri için işkencelere maruz kalan şehitler bile maliktir.

Din hürriyeti (liberté de culte) ise, bir kimsenin salık olduğu dinin ayin, merasim ve ibadet gibi harici tecellileri (görünümleri) sahasında malik olduğu hürriyettir. Din hürriyeti hâkim olan bir memlekette her dinin salıkları, ancak hususi hanelerinde değil, mabet ve meydan gibi mahallerde toplanarak, alenî surette dinî ibadet, ayin ve merasim yapma hakkına da haizdirler.

3 Herbert Spencer, *Principes de Sociologie*, Tome IV, p. 66-74.

4 Spencer, *Principes de Sociologie*, Tome IV, p. 68.

5 C. Leonard Wooley, *Les Sumériens*, p. 129-133.

Hititlerde de krallık dinî riyasetle birleşmiş idi.⁶

Beni İsrail tarihinin en parlak devri krallarından Davut, hem kral hem de peygamberdi. Bütün Beni İsrail namına Yehova'ya kurban takdim etmek onun imtiyazı idi.

Davut kendisine “daimî kurban rahibi” unvanını veriyordu.⁷ Yahudilerin bütün içtimai hayatları Tevrat'a müstenit idi (dayalıydı). Davut kanunlardan (Musa kanunlarından) hiçbir zaman inhiraf etmemiş (sapmamış olduğunu) bir neşidesinde (şiirinde) iftiharla söylüyor.⁸

Afrika kavimlerinden kadim Mısırlıların hususi ve içtimai hayatlarında dinin tesiri çok büyüktür.

Herodot'a göre, Mısırlılar bütün diğer milletler arasında dine en çok merbut (bağlı) bir millet idiler.⁹

Ta teessüsünden itibaren Mısır devleti teokratik bir devlet idi. Hükümdarlar (firavunlar) Allah telakki olunurlardı. Onlara ibadet ederler, onlara titreyerek yaklaşırlardı.¹⁰

III. NİM (YARI) TEOKRASİLER

Birçok milletlerde, devlet işleri doğrudan doğruya ruhani reislerin elinde olmamakla birlikte, dinin ve dinî ulemanın devlet işlerine büyük tesiri müşahede olunurdu. Kadim Hindistan'da Brahman dinine mensup camialarda krallar askerî sınıftan seçildikleri halde ruhani sınıfı olan Brahmanlar devlet işlerine muhtelif şekillerde müdahale ederlerdi.¹¹

İran'da Sasani sülalesi devrinde (226-659) Zerdüşti dini resmî din idi. Zerdüşti ruhanilerinin, mobet'lerin, devlet idaresinde büyük rolü vardı. İran'da ruhanilerin fikri sorulmaksızın hiçbir teşebbüs yapılamazdı.¹²Devletin teokratik ve nim (yarı) teokratik olması, Asya ve Afrika kavimlerine mahsus değildir.

Kadim Yunan ve Roma'nın eski kralları, devlet başkanı oldukları kadar da dinî reisi idiler. Her evin, her kabilenin bir dinî reisi olduğu gibi, devletin (“cité”nin) de bir yüksek dinî reisi vardı. Devletin dinî reisi kral ismini taşırdı,¹³ bütün Yunan krallarının menşei ilâhî telakki olunurdu. Mesela Homer'un eserlerinde isimleri geçen Agamemnon ve

---

6 G. Conteneau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, p. 180.

7 Davut, Mezamir CX, 4.

8 II. Samuel XXII, beyit 23

9 Herodot, *Herodot Tarihi* Kitap II, bölüm 37.

10 Gustave Fougères ve diğ., *Les Premières Civilisations* (Paris: Félix Alcan, 1926), s. 32.

11 De La Vallée Poussin, *Indo-européens et Indo-iraniens*. p. 169-175.

12 *La Perse Antique et la Civilisation Iranienne*, p. 187.

13 Fustel de Coulanges, *La Cité Antique*, IX, p.202-203

Menelâs büyük ilah Zeus'un torunları sayılırdı. Krallar, tanrının bütün kudretini temsil ediyorlardı.¹⁴

Atina'da krallık ilga edildikten sonra dahi biri, Arhontlardan biri Arhont-kral unvanını taşırdı ve bütün dinî merasime riyaset eden, bu Arhont-kral idi¹⁵.

Roma'da da krallık devrinde krallar dinî reis idiler.

Kadim Roma'da dinin devlet işlerine tesiri krallığın ilgasından sonra da devam etti. Eskiden krallar tarafından icra olunan dinî merasimi icra ve diğer dinî vazifeleri ifa için Rexsacrificulus (Kurban sunan kral) ismiyle bir yüksek memuriyet ihdas edildi.¹⁶ Teokrasi ve nim (yarı) teokrasilerin mümeyyiz (belirgin) vasfı bu devletlerde vicdan ve din hürriyetinin fıkdanıdır (var olmayışıdır). Bu gibi devletlerde, devlet tarafından tanınmış din ya da dinlerin haricindeki bütün din ve mezhepler memnudur.

Bu gibi devletlerde devlet dini esaslarına uygun olmayan akideleri kabul ve devlet dininden başka bir dine mensubiyet cürüm (suç) sayılır. Suçluları şiddetli cezalarla cezalandırırlar.

Uzun asırlar zarfında iktidar mevkiinde bulunanlar tarafından din namına yapılan cebir ve zulümler, tüyler ürperten işkenceler, vahşicesine cezalar tarihte çok tekerrür eden hazin hadiselerdir.

Beşeriyetin tekâmülü, akliselimin zaferine delil olarak gösterilebilecek terakkilerden biri, bugün mutemedin (medenileşmiş) ve demokratik milletlerde din namına yapılan zulümlerin kalkmış olmasıdır.

IV. HRİSTİYANLIK VE TEOKRASI

Hristiyanlar bidayette (başlangıçta) devlet işleriyle alakadar değillerdi. İsa'nın kendisi, "Kaysere (Sezar'a) ait olanı Kaysere, Allaha ait olanı Allaha veriniz"¹⁷ demekle, Hristiyanların Kayserlere itaat etmeleri lüzumuna işaret etmişti. Havariyundan Saint Paul:

"Herkes, yüksek otorite sahiplerine itaatle mükelleftir. Zira her otoritenin menşei ilahîdir. Bütün mevcut otoriteleri Allah tayin etmiştir. Onun için, otoritelere itaat etmeyen, Allahın vazetmiş (koymuş) olduğu nizama karşı hareket etmiş olur. Otoriteye mukavemet edenler kendilerini cezaya mahkûm etmiş olurlar,"¹⁸ diyordu.

Saint Paul'un en zalim bir müstebidin hâkimiyetini dahi meşru kılan bu çok garip sözleri, bidayette Hristiyanların devlete karşı olan münasebetlerine tesirsiz kalmadı. İlk asırlarda Hristiyanlar devlet işlerine karşı lakayt (kayıtsız) kaldılar. Fakat kendi aralarında, devlet haricinde, devletten müsaade almaksızın gizli teşkilat yaparlar, reisler intihap ederler (seçerler), gizli mabetlerde ibadet ve dini ayinler icra ederlerdi.

14 Gustave Glotz, *La Cité Grecque* (Paris: La Renaissance du Livre, 1928), ss. 46-54.

15 Spencer. Op. Cit. Pç69

16 Spencer, *Principes de Sociologie*, p. 69.

17 Markus (İncili) XI.17

18 Saint Paul, Romahlara Mektupları XIII:1, 7

Hristiyanlık, Roma devleti dâhilinde memnu bir mezhep, hafi (gizli) toplulukların mezhebi şeklinde intişar etti (yayıldı).

Malum olduğu üzere dördüncü asrın başlarında (313) Roma imparatorlarından Konstantinus, Hristiyanlığı Roma devletinin resmî dini olarak ilan etti. Bu vak’adan sonra Hristiyanlık iki şekilde taazzuv edebilirdi (vücut bulabilirdi). Ya Roma İmparatoru bütün Hristiyanların başına geçip, kendisini aynı zamanda hem Roma İmparatoru hem de Hristiyanların ruhani reisi ilân edebilirdi ya da dünyevî hâkimiyeti Hristiyanların dinî reisi olan Roma papasına terk ederek, papaların Roma devletinin başına geçerek tamamıyla teokratik bir devlet tesis etmelerine müsaade verebilirdi.

Fiiliyatta bu iki şekilden hiçbirini tahakkuk etmedi: Ne İmparatorluk Papalığı ilgaya teşebbüs etti ve ne de Papalık İmparatorluğu ilgaya kalkıştı. O zamanın siyasi ve içtimai şartları neticesinde bu iki kuvvet, sulh içinde yaşamaya, birbirini tanımaya mecbur oldu.

Hristiyanlığı devlet dini olarak tanımış olan imparatorlar, kendi hâkimiyetlerine hizmet etmesi şartıyla, Papalığın yaşamasında alakadar idiler. Roma papaları da bu devirde imparatorlarla mücadele edecek vaziyette değildiler.

Yerini Hristiyanlığa bırakmak istemeyen putperestliğin mukavemetini (direncini) kırmak, Hristiyanlık içinde zuhur eden (ortaya çıkan) yeni mezheplerin intişarına (yayılmasına) mani olabilmek ve bilhassa muhtelif yerlerde zuhur eden rakip ruhani reislerle mücadelede galip gelebilmek için imparatorun muavenetine (yardımına) muhtaç idiler. Onun için, papalar bidayette Hristiyan imparatorlara karşı da çok mütevazı (alçakgönüllü) ve muti (uysal) idiler.

İmparatorlar eski Roma dini yerine Hristiyanlığı ikame ettikten sonra da, putperestlik devrinde dini sahada haiz oldukları hüküm ve nüfuzu Hristiyanlık içinde dahi muhafaza ettiler. Bütün mülki memurların âmiri oldukları gibi, dinî reislerin de âmiri olarak kaldılar.

Fakat IV. asır ortalarından itibaren Hristiyan uleması, papaların ruhani reisliğinin dünyevi hâkimiyetten yüksek olduğuna dair fikirler neşretmeğe (yaymaya) başladılar. Bu temayülü tecelli ettiren (ortaya koyan) eserlerden en meşhuru Saint Augustin’in (354-430) rabanni devlet (Civitate Dei) (Tanrı’nın Devleti) adlı eseridir. Bu eserde Saint Augustin iki türlü devlet mevcut olduğunu sürüyordu: Biri rabanni (ilâhî) devlet, diğeri dünyevi devlet.

Rabbanî devlet – (Civitas Dei) - Allahın (İsa’nın) irade ve emirlerine uygun yaşayan insanlardan mürekkep (oluşmuş) ideal bir devlettir.

Diğeri dünyevi devlettir – (Civitas terrena) – Bu dünyevi devletler, insanların günah ve masiyetlerinden (itaatsizliklerinden/isyanlarından) doğmuş devletlerdir. Onun için, bunların menşei şeytanidir. Menşeleri şeytani olmakla beraber, dünyevi devletlerin vücut ve bekası (varlığı ve devamı) dahi Allah’ın irade ve müsaadesi sayesinde. Fakat dünyevi devletlerin mevcudiyeti ancak bir şartla meşrudur: rabanni devlete vusul (erişmek için) bir vasita olabilecek mahiyette olmak şartıyla.¹⁹ Kurunu vustada (ortaçağda) bu telakki hâkimdi.

---

19 Aziz Augustinus, *De Civitate Dei*, Kitap XIX, bölüm XIII.

Kurunu vusta (Ortaçağ) başlarında, papalığın Roma devletinin sukutundan (düşmesinden) sonra kurulan Frank devletinin krallarına ve Alman imparatorlarına münasebeti gibi idi. Bu devirde de, ne Papalık kral ve imparatorları hâkimiyeti altına alabilecek vaziyette idi, ne de krallar papaların ruhani reisliğini tanımayacak kadar kuvvetli idiler. Onuncu asırdan itibaren Avrupa feodalleşti. Fransa, İtalya ve Almanya, her biri birçok küçük beylik ve krallıklara inkısam etti (bölündü). Fakat Alman İmparatoru, bütün Almanya ve İtalya beylerinin hükümdarı telakki olunurdu. Bu devirde Avrupa'da iki yüksek otorite vardı: Biri, bütün Hristiyanların ruhani reisi olan Roma Papasının otoritesi; diğeri, bütün Almanya ve İtalya beyleri tarafından yüksek hükümdar olarak tanınmış olan Almanya İmparatoru. Bu iki kuvvet uzun süre sulhte yaşayamadılar. Aralarında mücadele başladı. Sebebi, Kurunu vusta (Ortaçağ) şartları içinde papaların manevi otoritelerinin çok artmış olması idi:

Hristiyan ruhani teşkilatının elinde pek çok gayrimenkul servet birikmişti. Bütün Hristiyan milletler üzerinde din ve dinî ruhanilerin ve dolayısıyla da bütün dinî teşkilatın reisi olan Papa'nın hüküm ve nüfuzu çok büyüktü. Onun için, on birinci asrlarda papalarda, bütün Hristiyan krallarını ve hatta Almanya İmparatoru'nu mutlak surette Papa'ya itaat ettirerek, Avrupa'da muazzam bir teokratik devlet vücuda getirmek temayülü görülmeye başladı.

Bu gayeye vusul (ulaşmak) için papaların dünyevi devletlerin üzerinde hâkimiyet hakkına malik olduklarına dair fikirleri ısrarla ileri sürmeye başladılar.

Zaten papaların dünyevi devlet mümessillerinden yüksek olduğuna dair fikir Saint Augustin'in eserinde mündemiçti (kapsanmıştı). Çünkü Papalık teşkilatı doğrudan doğruya rabbani devlete yol hazırlayan teşkilattı.

Papa taraftarları, papaların kral ve imparatorlar üzerinde hâkimiyet iddialarını dinî esaslara istinat ettirmek için yeni bir nazariye (kuram) icat ettiler. Bu nazariye şu şekilde hulasa edilebilir:

Dünyevi devletin menşei insanların günah ve masiyetleri (itaatsizlikleri/isyancıları) olduğundan, bu gibi devletler ancak Allah'ın emirlerine uygun hareket etme şartıyla meşrudurlar. Allah'ın emirlerini, ne gibi hareketlerin Allah'ın iradesine uygun olup hangilerinin mugayir (aykırı) olduğunu bilen kilise ulemasıdır, ruhanilerdir. Bunların reisi de Papa'dır. Onun için, dünyevi devletler ancak kilisenin başı olan Papa'nın tasdik (onay) ve takdisi (kutsaması) sayesinde meşruiyet iktisap edebilirler. Bu nazariyeyi takviye için, Luka İncili'ndeki bir ayeti²⁰ tefsir ederek şu yeni fikri de ilave ettiler.

Allah, Hristiyanlığı müdafaa için papalara iki kılıç bahşetmiştir. Bunlardan biri manevi kılıçtır (Ruhani riyaset), diğeri maddi kılıçtır (Dünyevi hâkimiyet). Kilise ulemasına göre her iki kılıç Allah tarafından Saint Pierre'in varisi olan papalara tevdi olunmuştur (verilmiştir). Papalar, bu kılıçlardan manevi olanını kendi ellerinde saklamışlardır; diğeri, maddi kılıcı (dünyevi hâkimiyeti), Almanya İmparatoru'na tevdi etmişlerdir. Bu maddi kılıç da, imparatorlara Papa tarafından verilmiş olduğu için, ancak

---

20 Ayet şudur: "Onlar, Ya Rabbi, işte burada iki kılıç vardır, dediler. O, dahi onlara kâfidir, dedi." (Luka. XXII, 38)

papalar sayesinde maddi kılıcı elinde bulunduran imparatorlar iki kılıcın hakiki sahibi olan papalara itaatle mükelleftirler. Çünkü manevi kılıç maddi kılıçtan üstündür. Onun için papalar bu maddi kılıcı ancak kendilerinin dinî riyasetine ve manevi hâkimiyetine hürmet eden, kendilerine itaat eden hükümdarlara teslim edebilirler. Hükümdarın hâkimiyeti, ancak Papa'ya itaat şartıyla meşrudur.

Bu nazariye neticesinde sonucunda on birinci asırdan beri başlayarak Almanya İmparatoru ile papalar arasında mücadele başladı.

Almanya imparatorları taraftarları da cevapsız kalmıyorlardı. Onlar da iki kılıcın mevcudiyetini kabul ediyorlardı. Bunlardan birinin Papa'nın elinde bulunduğunu da inkâr etmiyorlardı. Fakat maddi kılıcın (dünyevi egemenliğin) Tanrı tarafından doğrudan doğruya imparatorların eline verilmiş olduğunu, Papa'nın dünyevi siyasete müdahale etme hakkı olmadığını iddia ediyorlardı.²¹

Bu mücadelenin en had şekli Almanya İmparatoru IV. Hanri (1050-1106) ile Papa VII. Greguar arasında vuku bulan mücadeledir.²² Bütün bu mücadeleye rağmen papalar Avrupa hükümdarlarına dünyevi hâkimiyetlerini kabul ettiremedilerse de, İtalya'nın bir kısmında, küçük alanlarda birkaç kez dünyevi hâkimiyet tesisine muvaffak olmuşlardır.

Fakat papalar dünyevi devlet idaresinde hiçbir zaman muvaffak olmamışlardır. Her defasında birçok müşkülata tesadüf ediyorlardı. Tebaalarını itaat altında bulunduramıyorlardı. Dünyevi hâkimiyetlerini devam ettirebilmek için mutlaka onlara bir hamî, kuvvetli bir hükümdar lazımdı. Fakat bu hükümdar da çok vakit geçmeden Papa'ya karşı haki tavrını takınır ve neticede papalar onun aleyhine dönüyorlardı.

Papalar, hiçbir zaman ne küçük sahalardaki dünyevi hâkimiyetleriyle ne de manevi hâkimiyetleriyle iktifa etmediler.

Papalar hiçbir zaman, bütün krallar üzerinde yüksek hâkimiyet hakları olduğunu iddiadan hali kalmadılar (geri durmadılar). Fakat tekrar ediyorum, hiçbir zaman da, bütün Katolik hükümdarlara hâkimiyetlerini kabul ettirmekte başarılı olmadılar.²³ Çünkü hiç bir zaman krallar, imparatorlar, Papa'nın devlet işlerine müdahalesini kabul etmediler.

---

21 Georg Jellinek, *L'État moderne et son droit*, Tome 1. 301-09.

22 Kendisini Papa'nın yüksek telakki eden IV. Hanri'nin Hristiyan ruhanilere karşı takip ettiği siyaset dolayısıyla Papa Greguar imparatora kızgındı. 1076'da Papa İmparator'a, muhakeme olunmak üzere Roma'ya, huzuruna gelmesini emretti. Bunun üzerine, IV. Hanri, Worms şehrinde topladığı bir Beyler Meclisi tarafından Papa'nın, makamından ıskat edilmiş olduğunu (uzaklaştırıldığını) ilân ettirdi. Buna mukabil olarak Papa da İmparator'u Hristiyan camiadan tardetti. O zaman İmparator, Hristiyan tebaasının kendisinden yüz çevirme ihtimalinden korktu. İtalya'ya gitti. Birçok tahkiramiz muamelelere maruz kaldıktan sonra, Papa tarafından Canossa kasabasında kabul olundu. Papa'nın ayaklarına kapandı ve af diledi. Bundan sonra itaat edeceğine söz verdi (1077). Fakat bu itaat çok sürmedi. 1080'de yeniden IV. Hanri İtalya'ya yürüdü. Roma'yı aldı. VII. Greguar'u papalık makamından ikinci defa ıskat ederek (uzaklaştırarak), yerine III. Clément ismi ile bir papa intihap ettirdi ve bu papa tarafından kendisini törenle Kayzer ilân ettirdi.

23 Fransız müverrih ve mütefekkirlerinden François Guizot, Hristiyan âleminin papaların teokratik idaresi altına düşmemesini dört sebeple izah ediyor: 1. Hristiyanlığın, tâ bidayetden, kuvvete değil, kanaat ve imana müstenit bir teşekkül olması; 2. Feodal devirde, (kimseye) tâbiyet sevmeyen zadegan sınıfının, teokratik teamüllere mukavemeti; 3. Katolik mezhebinde ruhanilerin bekâr olması koşulu sonucu, irsi bir ruhani sınıf vücuda gelmemesi ve nihayet, 4. Türlü kıtalardaki ruhani reislerin, Roma papalarının riyasetine muhalefeti (François Guizot, *Histoire générale de la civilisation en Europe*, Leçon X.

V. DÜNYEVİ HÂKİMİYETE DİNİ MAHİYET İSNAT ETME

CEREYANLARI

Feodalitenin çöküşünden sonra, Avrupa memleketlerinin birçoğunda, vasi arazi üzerinde hâkimiyetlerini tesis eden büyük mutlak krallıklar ortaya zuhur etti. XVI. ve XVII. asırlarda Fransa, keza XVI. Tudor ve Stuart sülaleleri idaresi döneminde İngiltere, yine on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda İngiltere tam anlamıyla birer mutlak monarşi numuneleri arz ediyorlardı.

Bu devletlerin başında bulunan krallar, fiili ve dünyevi hâkimiyetleriyle iktifa etmeyip, bu hâkimiyete bir nevi dinî ve kutsî bir mahiyet atfetmek istiyorlardı.

Fransa krallarından XIV. Louis krallığın kendisine Allah tarafından bahşedilmiş olduğunu resmen iddia ediyordu.²⁴

İngiltere’de, Stuart sülalesi müessisi I. James Stuart, sülalesinin hâkimiyetinin onlara Allah tarafından bahşedilmiş olduğunu resmen ilân etti.²⁵ Mutlak kralların bu iddialarını dine istinat ettirmek için eserler yazılmaya başlandı. Bu maksatla yazılan eserler arasında en meşhuru, Bossuet’nin (1627-1704) (adı Türkçeye) “*Kitab-ı Mukaddes’ten İstihraç (çıkarılan) Olunan Siyaset*” kitabıdır.²⁶ Bu eserde âlim piskopos Fransa krallarının hâkimiyetinin menşeyinin ilâhî olduğunu, kralların yeryüzünde Allah’ın vekili olduklarını ve onların tahtının hakikatte Allah’ın tahtı olduğunu, ciddi bir lisanla ispata kalkışıyordu.

Bu fikirler, Fransa haricinde de krallık taraftarları arasında çok büyük rağbete mazhar oldu. Hattâ bu Katolik muhitinde zuhur etmiş olan bu nazariyeyi Protestanlar da kabul etti.

Prusyalı Protestan âlim Stahl, “Hukuk Felsefesi”²⁷ adlı eserinde bu fikirleri daha ilmî bir şekilde izaha çalışıyordu.

Stahl’a göre devlet, Allah’nın irade ve emirlerine tabi bir ahlaki ve fikrî imparatorluktur.

Devlet kendisi, devlet idaresi başında bulunan kimseler ve hatta devletin şekli, hepsi doğrudan doğruya Allah’nın irade ve tasvibi sayesinde vücuda gelirler. Fakat her devlet meşru değildir. İlahî ve meşru bir devlet olması için, o devletin tarihî ananelere istinat etmelidir; ancak bu gibi devlet ilâhîdir.

İhtilalden doğan, milletlerin milli ve tarihî ananelere alakası olmayan (ferdi beşeri iradeye istinat eden) devletler, Allah’nın iradesine mugayir (aykırı) devletlerdir.

İzaha hacet yoktur ki krallık taraftarlarını, milletlerin hâkimiyet hakkını inkâra istinat eden bu irticai fikirleri ileri sürmeye sevk eden amil, bir ilmi hakikati izah ihtiyacı

24 Jellinek, Georg. *L'État moderne et son droit*, 1. cilt p. 306.

25 Henry Hallam, *The constitutional history of England*, Vol 1. Chapter VI.

26 Jacques-Bénigne Bossuet, *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte* (Paris: Pierre Cot, 1709).

27 Friedrich Julius Stahl, *Philosophie des Rechts*, 2 cilt (Heidelberg: J.C.B. Mohr, [1 cilt] 1830, [2. cilt, 1. kısım] 1833, [2. cilt, 2. kısım] 1837), 2. cilt 2. kısım ss. 177-79.

olmayıp, münhasıran kralların fiilî idaresine bir dinî mahiyet bahşederek kralların hâkimiyetlerini takviye etmek endişesiydi.

Çünkü intibah (uyanış) devrinden sonra gittikçe fikren inkişaf eden Avrupa milletlerinin günün birinde kendi hâkimiyetleri için mutlak krallarla mücadeleye girişeceğini hissediyorlardı. Bu mücadelede milletlerin beşeri olan millî hâkimiyetlerine karşı, kralların ilâhî hâkimiyetini koymak istiyorlardı.

İlahî hâkimiyet nazariyesi bütün demokratik cereyanları durduracak sanıyorlardı.

Mutlak krallar, bu nazariyeye istinaden hâkimiyetlerini Allah'tan aldıklarını, hükümdarlık haklarını Allah'ın "inayet ve iradesi" sayesinde (Fransızca par la grâce de Dieu) haiz olduklarını ileri sürmekten hâli kalmamışlardır (vazgeçmemişlerdir).

Fakat buna mukabil, Papalık taraftarları da krallar üzerinde riyasetleri olduğu iddiasından sarfınazar etmemişlerdir (vazgeçmemişlerdir).

Şaayanı dikkattir ki, siyasi şeriatın (koşulların) tamamen değişmiş, papaların bütün Avrupa'ya şamil (kapsayan) bir teokratik devlet tesis etmelerine hiçbir imkân kalmamış olmasına rağmen, XIX. Asırda dahi, Papa'nın bütün kralların fevkinde bir kuvvet olduğu fikri üzerinde ısrarla duran muharrirlerin zuhur etmiştir. Bunlar arasında en meşhuru Josephe de Maistre'dir (1753-1821).²⁸

---

28 J. de Maistre, Du Pape,

VI. ZAMANIMIZDA TEOKRATİK DEVLETLER

Bugüne kadar Avrupa’da, ne Papalık dünyevi krallar üzerinde riyaset hakkı olduğu iddiasından ve de ne krallar hâkimiyetlerinin Allah tarafından bahşedilmiş bir hak olduğu fikrinden tamamen vazgeçmişlerdir.

Bilhassa papalarda manevi, ruhani riyasetlerine istinaden dünyevi hâkimiyet tesis etmek temayülü o kadar kuvvetli ve o kadar müzmindir (kronikleşmiştir) ki, bugün İtalya’yı idare eden Mussolini Papalığı kendisine taraftar kılmak için, Papa’ya Roma şehrinin civarında, Papa’nın Vatikan sarayının bulunduğu yerin çevresindeki birkaç yüz dönüm arazi üzerinde siyasi hâkimiyet hakkı bahşetmiştir.

Uzun zamandan beri siyasi hâkimiyetini kaybetmiş olan papalar, bugün bu küçük sahada siyasi hâkimiyete haiz bir hükümdar olmuşlardır. Bütün devletler Papa’nın arazisini toprağını müstakil bir ülke olarak tanımışlardır.

Bugün Avrupa’da tam anlamıyla halis teokratik evsaf arzeden yegâne devlet, işte bu küçük papalık devletidir (Città del Vaticane). Burada her şey dinî reis olan Papa’nın emrine tâbidir.²⁹

Bu Papalık ülkesi, uzun asırlar zarfında papalar tarafından dünyevi hâkimiyet için yapılan büyük, titanik bir mücadelenin, çok mütevazı ve çok cılız bir mahsulüdür.

Vaktiyle bütün Avrupa’ya hâkimiyetini kabul ettirmek için mücadele etmiş, Almanya İmparatoru’nu ayaklarına kapanmaya mecbur etmiş olan koskoca Papalığın, bugün birkaç yüz dönüm arazi üzerindeki hâkimiyetle iftihar duyması tarih felsefesi bakımından çok ibret vericidir.

Fakat Papa’nın ülkesi, yeryüzündeki yegâne teokratik devlet değildir.

Papa’nın ülkesinden başka, Asya’da gayet tipik bir teokratik devlet vardır. Bu da Tibet ülkesidir. Malum olduğu üzere, Tibet ahalisinin dini, Budizm’in bir şekli olan Lamaizm mezhebidir. Bu ülkenin başında, bütün milletin dinî reisi olan ve Dalay Lama unvanını taşıyan bir ruhani reis bulunuyor. Dalay Lama, Tibetlilerin itikadına göre alelade bir insan değildir. O, nirvana³⁰ sayesinde ulûhiyet mertebesine ulaşmış olduktan sonra, münhasıran insanlara karşı duyduğu merhamet dolayısıyla insanları bizzat idare için tenasüh (ruh göçü) yoluyla yeniden dünyaya gelmiş yüksek bir varlıktır.

Dalay Lama’nın sadece Tibet dâhilinde değil, bütün Budist âleminde çok büyük nüfuzu vardır. Tibet, ruhani bir reis tarafından idare edildiği için, din halkın hayatında

---

29 Papa tarafından 7 Haziran 1929’da ilân olunan Teşkilatı Esasiye Kanununun birinci maddesi, “Papa Vatikan devletinin yüksek âmiridir. Bütün teşrii, icrai ve kazai kuvvet ona aittir” diyor. Keza tarihte ilân olunan, Vatikan devletinin hukuk membaları (kaynakları) konusundaki kanunun ikinci maddesi de, Katoliklerin dinî hukuk mecmuası olan *Codex Juris Canonici*’yi Vatikan devletinin resmî hukuk mecmuası olarak ilân ediyordu (Boris Mirkine-Guetzévitch, *Les Constitutions de l’Europe Nouvelle*, p.. 491-520).

30 *Nirvana*, Budistlere göre bütün heves, arzu ve ihtiraslardan tecerrüt ettikten (arındıktan) sonra husule gelen ruh hâletidir.

birinci mevki işgal ediyor. Bütün içtimai hayat, din ulemasının emirlerine uygun bir surette tanzim edilmiştir. Dalay Lama'nın hâkimiyeti bütün mülki ve dinî işlere şamildir.

Dalay Lama, ülkesini birtakım dinî vasfı haiz ruhaniler vasıtasıyla idare eder. Bu dinde dindarlığın en yüksek şekli rahiplik olduğu için, Tibet ülkesinde erkeklerin hemen hemen üçte biri rahiptir.³¹

Mevzumuz haricinde olmasaydı bu memleketin medeni ve iktisadi vaziyetinin de acınacak bir halde olduğunu ilave ederdik. Kafaları hurafelerle doldurulmuş, dünyadan habersiz ruhaniler tarafından idare olunan, ahalinin büyük bir kısmı manastırlara kapanmış rahiplerden veyahut dünyadan tecerrüt (soyutlanmış) mağaralarda yaşayan zahitlerden (sofulardan) ibaret olan bir memleketin hali kolayca tasavvur olunabilse gerektir.

---

31 Bettani i Duglas, *Velikie religii Vostoka*, eserinin Rusçaya çevirisi]), ss. 227-246.

VII. TEOKRASİ TEMAYÜLÜNÜN

PSİKOLOJİK VE SOSYOLOJİK AMİLLERİ

Şüphe yoktur ki devlet idare edenlerin hâkimiyetlerine ilâhî bir mahiyet atfetmek istemelerinin, Allah'ın iradesi sayesinde hükûmet sürdüklerine en mühim amil fiilî hâkimiyetlerini dindar ahalinin mukaddes saydığı varlığın iradesine bağlayarak ahali nazarında itibar ve şevketlerini artırmak ve bu surette kendi sülâlelerinin hâkimiyetlerini payidar kılma endişesi olmuştur.

Fakat bu amili, yegâne amil addedersek beşeriyet tarihinin her devrinde ve her yerde görülmüş olan bir hadise hakkında çok sathi ve bir taraflı bir muhakeme yürütmüş oluruz.

Hâkimiyete dinî vasıf isnat ederek, siyasi hâkimiyeti teokratik bir idare şekline sokmak temayülünde kralların sübjektif ve hodbin endişelerinden başka tamamıyla objektif ve milli bir menfaati temine matuf bir mülahazada (görüşte) rol oynamıştır. Bu da, teessüs etmiş hukuki ve içtimai nizama ve siyasi vaziyete sarsılmaz bir kuvvet ve resanet (sağlamlık) bahşetmek ve bu surette mevcut devlet teşkilatının, hukukî ve içtimai nizamın devam ve bekasını temin etmek mülahazasıdır. Her devlet adamı, devlet idaresinin başına geçtiği andan itibaren o devleti muhafaza zaruretini (gereğini) herkesten ziyade hisseder ve bunu hissettiği anda devletin devam ve bekası çarelerini düşünmeye başlar. Siyasi kütlenin bütün fertleri tarafından mukaddes (kutsal) sayılan yüksek bir mefkûreye bağlanmadıkça hiçbir camia payidar (kalıcı) olamaz. Dinî akidelerin içtimai hayata tesiri kuvvetli olan camialarda hukuki nizamı tarsin (kuvvetlendirme) ve ahalinin bu nizama merbutiyet (düzene bağlılık) ve sadakatini temin için tevessül edilebilecek yegâne çare devleti ve onun teşkilatını ilahların iradesine bağlamak ve ahaliye devlet başında bulunanların hâkimiyetinin ilahi olduğu fikrini telkin etmektir.

Çünkü kadim devirlerde ve ortaçağda, bütün millet “efradına am ve şamil” olan (bütün bireylerin paylaştığı) yegâne mukaddes mefkûre, din ve ulûhiyet (ilahilik) mefkûresi idi.

Bugün mutemedin (medenileşmiş) milletlerde din fertlerin vicdan sahasına ait bir meseledir. Devlet içinde devlet efradını (bireylerini) birbirine bağlayan en kuvvetli rabita (bağ), din değil, milliyettir. Bugünkü devletlerde hâkimiyet milletindir. Hâkimiyetin menşei beşeridir, millidir.

Bugün devletler millet namına idare olunur ve millet için en mukaddes mefkûre milliyet mefkûresidir ve bu bütün idare başında bulunanlar hâkimiyet hakkını millettten aldıklarını söylerler ve ancak bu sayede itaati temin edebilirler.

Kadim devirlerin ilâhî hâkimiyet mefkûresi yerine bugün millî hâkimiyet mefkûresi kaim olmuştur (yerini almıştır). Diğer tabirle, teokrasi yerine demokrasi gelmiştir.

Teokrasi mefkûresinin tedrici zevali (aşamalı olarak yok olması) demokrasi mefkûresinin inkişafı (gelişmesi) neticesidir.

Teokrasi fikri, dinlerin içtimai hayatın en mühim amili olduğu devirlerde zuhur etmiş, beşeriyetin muayyen bir inkişaf safhasına tekabül eden bir fikirdir.

Kadim devirler ve orta çağlar insanların fikir ve idrak seviyesi ile düşünme ve inanma tarzıyla teokrasi fikri arasında hemahenklik (tam uyum) vardır. Son asırlar zarfında Avrupa milletleri ve onların tesiriyle şark milletleri, fikir sahasında seri adımlarla ilerlediler. Dini münhasıran vicdan sahasına bırakarak bütün içtimai hayatı akli (rationnel), esaslara göre tanzim etmek fikri, hâkim fikirlerden biri oldu. Onun için, bugün teokrasi fikri eskimiş, tarihe karışmış bir fikirdir.

Bugün teokratik devletin yerine kaim olan demokratik ve lâik devlettir.

Laik devletin tarihçesinden ve hususiyetlerinden bahsetmeden önce, Türk ve İslâm tarihinde teokrasi fikrinin rolü hakkında da birkaç söz söylemek gerektir.

VIII. ESKİ TÜRKLERDE DEVLET VE DİN

İslamiyet'ten önceki tarihimizi tetkik ettiğimiz zaman, bir hususiyet dikkatimizi celbetmekten hali kalmıyor (çekmeden edemiyor). Bu da, eski Türk devletlerinde, eski Türklerin siyasi hayatında dinî ruhanilerin hemen hemen hiçbir rol oynamamış olmalarıdır.

Malum olduğu üzere, eski Türklerin dini, Avrupa edebiyatında *Şamanizm* ismi ile malum (bilinen) dindir.

Bu dinin ruhanilerine eski Türk dilinde Kam denildiği için, biz bu dine Türkçe “Kamlar dini” diyebiliriz. Uzak Asya'nun bazı gayrimüslim Türk kabileleri arasında hâlâ yaşayan bu dinin hem akidelerini hem ahlâkî esaslarını tetkik işi, bugün oldukça ilerlemiştir.³²

Şamanizm'i, totemizm ve fetişizm gibi iptidai (ilkel) dinlerden zannetmek çok yanlıştır. Türk dini, çok yüksek dinlerden biridir. Dinlerin kıymet ve derecesini tespit için en emin kıstas ulûhiyetin (ilâhlık) mahiyeti hakkındaki fikirdir. Eski Türklerde ulûhiyet mefhumu çok yüksekti. Bu din, bütün kuvvetlerin fevkinde, bütün kâinatın haliki (yaratıcısı) olan bir yüksek Tanrı tanıyordu.

Bu Tanrı, aynı zamanda hayır ilâhı idi.

Kültegin'in ve Bilgehan'ın mezarları üzerine rekzetmiş (dikilmiş) abidelerin kitabeleri şu cümlelerle başlıyor:

“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra bu ikisi arasında kişiöğlü yaratılmıştır. Ve kişiöğlü üzerinde benim dedelerim Bumin ve İstemi Han oturmuşlardır [hâkim olmuşlardır]”.³³

32 Waclaw Sieroszewski, “Du chamanisme d'après les croyances populaires des Yakoutes.” *Revue de l'histoire des religions* 46 (1902) II p. 205-233 ve 299-338; Wilhelm Radloff, *Aus Sibirien*, 2 cilt, 2. baskı (1884; Leipzig: T. O. Weigel, 1893), Band II ss.1-67.

33 Orhon Kitabeleri I, E, ve II E 2, 3

Bu cümlelerde sema (gök) ve arzın (yerin) mahlûk (yaratılmış) olduğu açıkça gösterilmiştir. Bizans müverrihlerinden biri, Türklerin yer ve göğün yaratıcısı olarak bir tanrı tanıdıklarını teyit ediyor.³⁴

Eski Türk dininde, kâinatın halikı Tanrı'dan başka, bir de, "Yersu ruhu" var ise de, ilâh değildir. Bu ruh kendisi de Tanrı tarafından yaratılmış, Allaha isyan etmiş olması yüzünden de yerin altına nefyedilmiş (sürülmüş) bir mahlûktur (yaratıktır). Bununla beraber zararlarından kendilerini muhafaza edebilmek için Türkler bu Yersu ruhuna karşı dahi bir nevi hürmet göstermek mecburiyetindedir.³⁵

Çok yüksek esasları ihtiva eden bu din, maalesef Türkler arasında yabancı dinlerin (Budizm, Mazdeizm ve Hristiyanlık'ın, ve bilahare İslâmiyet'in) intişarı (yayılması) ve medeni Türk zümreleri tarafından ihmal edilmiş olması yüzünden inkişaf edememiştir; Âlim kelâmîyun (din bilginleri) tarafından akideleri ve ahlaki esasları izah ve tefsir edilmemiştir (açıklanıp yorumlanmamıştır). İslâmiyet'ten önceki Türk devletinde ahalinin dini bu din olduğuna şüphe yoktur.

Orhon kitabeleri, Çinlilerin Türkleri imha için Türk devletine hücum ettikleri zaman Türklerin kurtulmasının sebebi olarak Tanrı ile Yer Su ruhunu gösteriyor, Tanrı ve Yer Su Türklerin mahvolmasını istemediler, millet olarak yaşamasını istediler, diyor.³⁶

Umumiyetle Orhon kitabeleri Türklerin kazandıkları bütün zaferleri, sema ilâhı olan tanrının himayesine ve Türkler lehine müdahalesine isnat ediyor.³⁷

Türk ülkelerinde dinî ruhanilerin mevki ve rolüne gelince, yukarıda arz ettiğim gibi, devlet işlerine dini ruhanilerin hiçbir tesiri olmadığını hayretle müşahede ediyoruz. Kadim devirlerde ve orta kurunlarda orta medeniyet seviyesinde bulunan bütün diğer milletlerde devlet işlerinde ruhanilerin büyük tesirini görüyoruz. Hemen hemen bütün tarihî devletler, nim (yarı) teokrazi mahiyetindedir. Eski milletlerden kalma birçok tarihî vesikalarda ruhanilerin nüfuz ve hükmünü tebarüz ettiren (belirten) cümlelere tesadüf ettiğimiz halde, Orhon kitabelerinde ruhanilerin devlet işlerindeki rolünü gösteren bir tek cümle bulamıyoruz.

Bu, Türklerin tarihinden, içtimai hayatından, harplerinden, ahlaki ve hukuki telakkilerinden (anlayışlarından) bahseden, muhteviyatı itibariyle çok zengin olan kitabelerde ruhanilerden hiç bahis olmaması şayanı dikkattir. Kitabelerde *kam* kelimesi bir tek defa zikrolunmamıştır.

Bu devlet hayatında kamların rolü olmadığını gösteriyor. Ne harbe başlamak için ruhanilerin reyi soruluyor ve ne de devlet idaresinde herhangi bir mühim teşebbüs ruhaniler tarafından takdis ettiriliyor.

Şüphe yoktur ki Orhon kitabelerinin yazıldığı (MS 732-34) dahi halk içinde, millet hayatında Kamların mühim rolü vardı. Fakat devlet adamları devlet işlerine onların müdahalesine lüzum görmüyorlardı. O zaman için bu tabiri kullanmak caiz olsaydı, biz Türk hanlarının, umumiyetle Türk devlet adamlarının zihniyeti tamamıyla lâikti derdik.

34 Theophylacte Simocatta, akt. Karl Dieterich, *Byzantinische Quellen* cilt 2 s. 14.

35 Radloff, *Aus Sibirien*,

36 Orhon Yazıtları I E 25 (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 106).

37 Orhon Yazıtları I E 10, 11 (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 101).

Bademilât (milattan sonra) VII. asırda Çini Türkistan (Doğu Türkistan) birçok küçük hanlıklara bölünmüştü. Bütün bu hanlıklar, merkezi Garbî (Batı) Türkistan'da bulunan İstemi Han sülalesine mensup büyük hanlara tâbiydi. Bütün bu küçük hanlıklarda tam anlamıyla bir din hürriyeti hüküm sürüyordu.

Türlü hanlıklardaki ahali türlü yabancı dinlere sülûk (kabul) etmişlerdi. Kuça Hanlığı ahali arasında Buda dini yayılmıştı. Kâşgar ahali Zerdüşî dininde idi. Khotan halkı arasında hem Buda hem Zerdüşî dini salıklar vardı.³⁸

Türk hanları, bütün bu dinlerin intişarına (yayılmaya) mani olmak şöyle dursun, bilakis bütün ruhanilere karşı hürmet gösteriyorlardı.

VII. asır başlarında (629) Garbi (Batı) Türkistan'a seyahat eden bir Budist rahip, İstemi Han sülâlesine mensup hanlardan Tong Yabgu Han'ın kendisine karşı gösterdiği iltifat ve yüksek bir hükümdara lâyük himayekâr muamelesinden hürmetle bahsediyor.³⁹

Bu kayıtlar VII. asra aittir. Bundan sonra Çin'de büyük siyasi karışıklıkların zuhur etmesi neticesinde, Çin müverrihleri Çini Türkistan ahvalini ihmal etmiş olsa gerek ki, VIII. ve IX. asırlara ait Çin kaynaklarında Çini Türkistan Türkleri hakkında kayıtlar azalıyor.

Bu noksanı Arap müellifleri tarafından yazılmış eserlerle doldurmak mümkün oluyor. IX. asır İslâm müelliflerinden İbn Hordadebeh (830-913) *Kitabül-Mesalik vel-Memalik* (Yollar ve Ülkeler Kitabı) adlı kitabında Çini Türkistan'da teessüs eden Dokuz Oğuz devleti hakkında bize şu malumatı veriyor:

“Dokuz Oğuz devleti ahali Türk ırkına mensuptur. Ahalisinin bir kısmı Manes (Manicheism) mezhebine, bir kısmı da Zerdüşî dinine salikti.”

Bu Dokuz Oğuz ülkesi Türklerle meskûn ülkelerin en vasi (geniş) olanıdır.⁴⁰

X. asrın nihayetinde (981) Dokuz Oğuz hanlarından Aslan Han'a sefir sıfatıyla gitmiş olan Çinli Uang Yen-te de, Türk devletinde Budistlerin serbest yaşadığından, Dokuz Oğuz ülkesinde 500 kadar Buda mabedi bulunduğundan söz ediyor ve aynı zamanda Buda dininin Türklerin sanayi ve iktisat sahasındaki faaliyetlerine mani olmamış olduğunu gösteriyor.⁴¹

Burada bir mühim sual hatıra geliyor: Yabancı dinlerin Türkler arasında yayılmasından sonra o sahada Şamanizm büsbütün zail oluyor muydu? Yahut milli din yeni dinlerle beraber yaşıyor muydu? Bu suale kati bir cevap verebilecek vaziyette değiliz, fakat bazı emarelerden yabancı dinlerin intişarından sonra dahi halk içinde Şamanizm'in yaşamış olduğuna hükmedebiliriz.

Mesela, Çini Türkistan'da İslâmiyet'in intişarından yüz sene kadar bir müddet geçtikten sonra, 1069'da yazılmış olan *Kutadgu Bilik*'de bile kamların halkın hayatında rolü olduğunu gösteren kayıtlar vardır.⁴²

---

38 Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux* recueillis et commentés par (Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1903), ss. 14-121.

39 (The Shaman) Hwui Li, *The Life of Hiuen-Tsiang*, ss. 42-46.

40 İbn Hordadebeh, *Kitabül-Mesalik vel-Memalik* s. 30-31

41 Akt. Wilhelm Schott, “Zur Uigurenfrage,” ss. 43-50.

42 Radloff, Wilhelm, *Das Kudatku Bilik: das Jusuf Chass-Hadschib aus Belasagun*, ss. 33, 97.

Fakat Kamların rolleri, müracaat edenlere dinî merasim ve tabiplik yapmaktan ibaretti. Türk hanlarının dinlere karşı çok müsamahakâr oldukları gibi, kamların da devlet işlerine karışmaktan içtinap ettikleri (çekindikleri) anlaşılıyor.

Din sahasında müsamahakârlık, Çini Türkistan Türklerine mahsus zannolunmasın. Şarki Avrupa'da teessüs eden Hazar devletinde bir zaman hanlar ve beylerin bir kısmı Yahudi dinini kabul etmişlerdi. Buna rağmen ahali dinini intihapta serbest bırakılmıştı. Ahalinin bir kısmı Müslüman, bir kısmı Hristiyan,⁴³ bir kısmı da şüphesiz eski Türk dininde idi. Hazar hanları muhtelif dinleri temsil eden ulemayı çağırıp, onların dinî mevzular üzerinde münakaşalarını dinlerlerdi.

Menşeleri itibariyle Moğol oldukları halde Türk hanı sıfatıyla hareket eden ve devletlerini Türk kanunlarına göre idare eden Moğol hanlarının, dinlere karşı gayet müsamahakâr davrandıkları ve hiçbir din ehlini takip etmedikleri malumdur.

Cengiz Han'ın vezirleri arasında Müslüman Mahmut Yalvaç bulunduğu gibi, Çin'in dinî ananelerine çok sadık Yelü Çutsay da vardı.⁴⁴ Cengiz Han türlü din ruhanilerine karşı hürmet gösterdiği halde devlet işlerine müdahale eden Kamlara karşı da amansız idi.⁴⁵

Mengü Han ve Sartak Han'ın bütün Hristiyanlara ve Yahudilere karşı müsamahakâr, ruhanilere karşı da hürmetkâr muamelesini, Moğol devletine seyahat etmiş olan Katolik rahip Rubruk (Rubrouck) bile gizlemiyor.⁴⁶ Cengiz'in torunu Çin imparatoru Kubilay Han'ın Müslüman, Budist ve Hristiyan Nesturî ruhanilerine karşı aynı derecede hürmet gösterdiği meşhurdur.⁴⁷

Kubilay Han da çeşitli dinlere bağlı ulemayı çağırıp, onların dinî mevzular üzerinde münakaşalarını dinlemeyi severdi.

Bütün bu kayıtlar, İslâmiyet'ten önce Türk devletlerinde tam manasıyla vicdan ve din hürriyeti mevcut olduğunu, Türklerin millî dini olan Şamanizm'den başka Türkler arasında birçok diğer dinlerin serbest intişar (yayılmış) etmiş olduğunu, din ile devlet arasındaki münasebetin müteakibli hürmet (karşılıklı saygı) mahiyetinde olduğunu, hanların bazen kendilerini tanrının hususi himayesine mazhar (erişmiş) addettikleri halde kendilerini dinî reis telakki etmediklerini, hiçbir zaman dini reis sıfatını taşımadıklarını ispata kafi olsa gerektir.

Bütün bu kayıtlardan çıkan hakikat şudur:

İslâmiyet'in intişarından önce, eski Türk devletleri katiyen teokratik değildiler.

İslâmiyet'in intişarından sonra vaziyet biraz değişiyor. Şimdi İslâm devletlerinde teokrasi meselesine gelelim.

---

43 Josef Marquart, *Östeuropäische und Östasiatische Streifzüge*, p.. 5.

44 E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asian Sources*.p. 57-63.

45 Wilhelm Barthold, *Turkestan*, p. 391.

46 Guillaume de Rubrouck, *Guillaume de Rubrouck, ambassadeur de saint Louis en Orient*. 1877.

47 Marco Polo, Liv. II. ch. II.

VIII. İSLAMİYET VE TEOKRASİ

Hristiyan camiaları devlet haricinde, hususi birer cemiyet şeklinde teessüs etmişlerdi. İslâm teşkilatı ise, tâ bidayette bir devlet, bir siyasi uzviyet (organizma) şeklini aldı.

İslâm dininin müessisi Muhammet (Aleyhisselâm) bir taraftan Allah'tan ilham (vahiy) alarak yeni bir din neşreden bir peygamberdi. Diğer taraftan yeni dine sülûk edenleri (katılanları) toplayıp yeni bir siyasi camia, bir devlet tesis eden devlet adamıydı. Hz. Muhammed'in tesis ettiği devlet tam anlamıyla teokratikti. Çünkü din müessisi olan, Allah'tan aldığı ilham ve vahiylerle göre hareket eden Hz. Muhammet aynı zamanda, merkezi Medine olarak teessüs eden yeni devletin reisiydi. Bu devletin içtimai hayat esasları ve hukuku, dinî kitap olan Kur'an'a ve din müessisi olan Hz. Muhammed'in emir ve kararlarına müstenitti. Bütün toplumsal hayat, yeni dinin esaslarına göre tanzim edilmişti.⁴⁸

İslâm devleti fiiliyatta teokrasi olarak teşekkül ettiği gibi, nazariyece de (kuramda) da teokrasi idi. Kur'an'ın birçok surelerinde hâkimiyetin Allah'a ait olduğuna ilişkin dair işaretler vardır.⁴⁹

Bu vaziyet, ilk dört halife (*Hulefâ-yı Râşidîn*) devrinde de değişmedi. Devlet içinde Muhammed'in rolü ne idiye, halifelerin rolü de odur: Onlar yeryüzünde Allah'ın mümessili olan Hz. Muhammed'in kaymakamları idiler. Hz. Ömer'den sonra halifeler kendilerine "Halife-i Resulullah" unvanını veriyorlardı.⁵⁰ Bu unvan, onların peygamberin bütün hak ve salahiyetlerine varis olduklarına işaret idi. Hz. Muhammed'in kendisi de, onun yerine gelen ilk dört halife de, hem dinî reis hem devlet reisi idiler. İslâm devleti tamamıyla teokratik idi.

Gasp neticesinde hilâfetin Emeviler'e geçmesiyle de vaziyet hukuken değişmedi. Emeviler de kendilerini *halife*, yani Hz. Muhammed'in yerine gelen "dinî şef" telakki ediyorlardı; fakat Emeviler'den itibaren intihap (seçim) usulü kalktı. Emeviler'de halifelik irsi bir hak şeklini aldı; kâh vefat eden halifenin oğlu, kâh Emevi sülâlesine mensup birisi hilâfet tahtına geçirdi.⁵¹ Emevilerden bazıları⁵² iman ve itikatları veyahut hayat tarzları bakımından İslâmîyet'in akide ve ahlâkî esaslarından uzaklaşmış oldukları halde, hiçbir zaman devlet reisi oldukları kadar da dinî reis olduklarını iddiadan hali kalmadılar (geri durmadılar). Siyasi hâkimiyetlerini dine istinat ettirmek hususunu da ihmal etmediler.

Miladi sekizinci asır ortalarında (749) hilâfet Abbasiler'e geçiyor. Abbasilerin İslâm devletinin merkezini Irak'a nakletmeleri neticesinde, Emevilerin Suriye'de maruz kaldıkları Bizans-Hristiyan medeniyetinin tesiri yerine İran medeniyeti tesiri kaim oluyor.

48 Taberî, cilt. 2, Arnold, The preaching of Islam, cilt. I, s. 143-226.

49 Âl-i İmrân suresi, ayet 27; Maide suresi, ayet 20; Furkan suresi, ayet 2

50 Muir, *The Caliphate*, Ch. I.

51 Alfred von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams: der Gottesbegriff, die Prophetie und Staatsidee*, s. 407.

52 Mesela, Yezid I, Velit II, Ömer bin Abdülâziz

Al-Mansur'dan itibaren, halifeler hem devlet idaresinde hem hususi hayatlarında eski Sasani hükümdarlarını taklit etmeye başlıyorlar. Bağdat sarayındaki debdebe, ihtişam, israf ve sefahat Medayin sarayındakinin aynısı idi. Abbasi halifeler nefsanî temayüllerine esir birer dünyevi hükümdar olmuşlardı. Fakat buna rağmen dinî reislik vasıf ve haklarından feragat etmiş değillerdi. Devleti Muhammed'in halifesi sıfatıyla idare ettiklerini her fırsatta söylerler, halifelikleriyle daima iftihar ederlerdi.

Abbasi devletinde hâkim olan hukuk, dinî hukuktan (fıkıh); kaza (yargı) işleri dinî ulemanın elindeydi.

Abbasi devleti de bir teokrasiydi. IX. asırdan itibaren eskiden halifelere tâbi olan birçok vilayetler, siyasi iktidarı gasp eden şeflerin istiklallerini ilan etmesi neticesinde halife devletinden ayrıldı. Yavaş yavaş halifelerin dünyevi hâkimiyeti Bağdat havalisine münhasır kaldı.⁵³ Bağdat içinde dahi bu hâkimiyet nazariyeden ibaret idi. Hakiki kuvvet Emirü'l ümerâ ismiyle malum, ekseriya Türk ırkına mensup kumandanların elinde idi. Bu kumandanlar istedikleri zaman halifeleri hilâfet makamından iskat ederek (düşürerek) yerlerine başkasını iclas ederlerdi (atarlardı).

X. asır ortalarında Bağdat havalisi dahi Şii mezhebinden olan Âlibuyeh emîrlerinin idaresine geçtikten sonra Abbasi halifeleri dünyevi hâkimiyet kuvvetinden tamamıyla mahrum olmuşlardır.

Fakat nazariyede ve İslâm uleması nazarında halife yine bütün Müslümanların yüksek dinî reisi idi. Bütün siyasi iktidarın menbaı o idi. Onun ismi hutbelerde zikrolunurdu. Gasp yoluyla iktidar mevkiine geçmiş olan han ve sultanların siyasi hâkimiyeti meşru olması için, halife tarafından tasdik edilmiş olması lazımdı. Onun için, dindar görünmek isteyen ulemanın fikrine kıymet veren büyük hükümdarlar fiili hâkimiyetlerinin mutlaka halife tarafından tasdik edilmesine büyük bir ehemmiyet atfederlerdi. Mesela, merkezi Afganistan'da olmak üzere çok kuvvetli bir devlet tesis eden Mahmut Gaznevî bile, hâkimiyetini Abbasi halifesi Elkadiru Billâh'a tasdik ettirerek halifeden "Yeminüdevlet" unvanını almıştı (997).

Keza Selâhaddin Eyyubi de, 1175'te, kendisini Mısır ve Suriye kıralı ilân ettikten sonra hakimiyetinin Halife Al-müstazî tarafından tanınmasını istemişti. XI. asır ortalarında (1055) İslâm âleminde dünyevi hâkimiyet Selçukilere geçiyor. Bu tarihten itibaren, Halife Elkaimü Bi-Emrillâh'ın rıza ve muvafakatiyle hilâfet, dünyevi hâkimiyetten ayrılıyor. Toğrul (Tuğrul) Bey Elkaim bin Emrillâh tarafından Emirü'l-mü'minîn (bütün Müslümanların emîri) ilân ediliyor.⁵⁴ Bu vaka hem İslâm hem Türklük tarihi bakımından çok mühim bir vakadır. Bu bir taraftan İslâm imparatorluğunun halis teokratik vasfını resmen kaybederek nim (yarı) teokrasi şeklini almasını, diğer taraftan İslâm âleminde dünyevi hâkimiyetin Türk ırkına geçmesini, Türklerin İslâm âleminde hâkim bir ırk olmasını ifade eder.

İlk Selçuklu hükümdarı Toğrul Bey'in hilâfet ile olan münasebeti tetkik olunduğu zaman, bu hükümdarın isabetli siyasetini takdir etmemek imkânsızdır. Bu tarihte hâkim

---

53 L. A. (Louis Amélie) Sédillot, *Histoire des Arabes*, p. 197-201.

54 Sédillot, s. 211.

siyasi ve içtimai şartlar içinde Toğrul Bey'in kendisini bütün Müslümanların halifesi ilân etmesine hiçbir mani yoktu.

Bunu başta Halife'nin kendisi olmak üzere, bütün Müslümanlar tasvip edecek, alkışlayacaklardı. Buna rağmen, Toğrul çok haklı olarak hilâfetin Muhammed'in akrabası akrabası ahfadı olan Abbasi sülâlesinin elinde kalmasını, hem İslâm âlemi için hem Türklük için daha muvafık buldu. Dinî teşkilatın fevkinde bir dünyevi hükümdar olmayı, teokratik bir devletin ruhani reisi olmaya tercih etti. Abbasi halifeleri İslâm âleminde dini reislik vasıflarını muhafaza ettiler. Selçuklu hükümdarları onları dini reis olarak tanıdılar ve her zaman onlara karşı hürmetkâr davrandılar.⁵⁵

Fakat büyük Selçuklu hükümdarları kendilerini münhasıran dünyevi hükümdar telakki ettikleri halde, etrafindakiler de Selçukluların hâkimiyetine bir nevi kutsal mahiyet atfetmek temayülü vardı.⁵⁶

Hulâgû Han 1258'de Bağdat'ı zapt ettikten sonra bütün Müslümanların dinî reisi olan Halife Elmüstasım Billâh'ı vahşiyane bir surette öldürterek, Bağdat hilâfetine son vermiş oldu. Fakat hilâfet kurumu zail olmadı.

Abbasi sülâlesine mensup Elmustansirü Billah isminde birisi, o zaman Mısır'da hüküm süren büyük Memlûk sultanlarından Baybars tarafından büyük merasimle halife ilân olundu (1261). Bu suretle hilâfetin merkezi Bağdat'tan Mısır'a nakledilmiş oldu.

Fakat Mısır halifeleri siyasi kuvvet ve nüfuzdan tamamıyla mahrum, Memlûk sultanlarının emellerine hadim (hizmet eden), onların bütün emirlerine itaate mecbur birer saray memuru vaziyetinde idiler. Bununla beraber, Mısır sultanları ekseriya gasp ve devlet darbesi sayesinde elde ettikleri fiilî hâkimiyetlerini, saraylarında besledikleri "halife" tarafından tasdik ettirerek saltanatlarına bir nevi kutsî mahiyet bahşetmek istiyorlardı. Tahta culûs ettikleri (çıktıkları) zaman sultanları merasimle iclâs eden (tahta oturtan) halifelerdi.⁵⁷

Fakat o devirdeki Mısır idaresine de teokrasi demek doğru olmaz. Çünkü halifeler siyasi hâkimiyet hakkından mahrum idiler. Mısır sultanları ise dinî reis değildiler. Bu da bir nim (yarı) teokrasi idi.

1517'de Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethetti. Bugün herkesçe makbul olan⁵⁸ bir rivayete göre, o sırada Mısır'da hilâfet konumunu elinde bulunduran Halife III. Elmütevekkîl İstanbul'a getirilmiş ve orada hüsn-ü ihtiyar ile hilâfet hakkını Osmanlı Sultanı Selim'e tevdi etmiştir. Selim de bunu kabul etmiştir.⁵⁹ Bu andan itibaren, Osmanlı

---

55 Muir, *The Caliphate*, bölüm LXXVI.

56 I. Melikşah'ın vezirlerinden Nizamülmülûk'ün Siyasetname adlı eserinde, "Her devirde Cenabıhak insanlar arasından birini seçiyor, onu bütün ahlâkî erdemlerle donatıyor ve onu her türlü övgüye lâyık kılıyor, sonra ona dünyanın yönetimini ve ibadullahın [Allah'ın kullarının] güven ve huzurunu sağlama görevini yüklüyor" diye yazar. (Nizamülmülûk, Siyasetname, bap [fısı] I).

57 Bu halifelerden ancak bir tanesi, Al-Mustain (ö. 1430, halifeliği 1406-14) adlı halife, kısa bir süre *sultan* unvan ve hukukuna sahip olmuştur.

58 Bu rivayetin sıhhati ispat edilmemiştir. Mısır'ın fethinden bahseden eski müverrihlerden hiç biri, bu hilâfet meselesinden bahsetmiyor. Bundan ilk defa bahseden "Osmanlı Devletinin Umumi Levhası" adlı eserin müellifi d'Ohsson olduğu ileri sürülmüştür.

59 Sultan Selim'in hilâfeti kabulü, İslâm ulemasının nazarında makbul olan şartlara mugayirdi. Hilâfet için şart telakki olunan esaslardan biri, halifenin Kureyş kabilesine mensup bir Arap olmasıdır. Hilâfet

sultanları bütün İslâm âleminin dinî reisi sayılmaya başlamıştır. Fakat Osmanlı sultanları kuvvetli oldukları devirlerde bu unvana fazla ehemmiyet atfetmemişlerdir. Ne Selim'den sonra Kanunî Süleyman'ın, ne de ondan sonraki sultanların halifelik siyaseti izlediklerine dair kayıt vardır.

Ancak inhitat başladıktan sonradır ki Osmanlı sultanları beynelmilel münasebetlerde halifelik vasıflarını ileri sürmeye başlamışlardır.

Osmanlı sultanlarının halifelik hukukunu iddia ettiklerini gösteren ilk resmî vesika, zannımıza göre Küçük Kaynarca Muahedesidir (1774). Malum olduğu veçhile, 1774'de Rusya ile olan muharebede mağlup olduktan sonra Küçük Kaynarca Muahedesiyle Osmanlı sultanları Karadeniz'in şimalindeki sahadaki hâkimiyetlerinden vazgeçtiler. Kırım Türklerinin istiklalini tanıdılar. Muahede akdi esnasında Rusya İmparatoriçesi II. Katerin Rusya çarları için, Türkiye'de yaşayan Hristiyanları himaye etme hakkını talep etti. Bunun üzerine, buna mukabele olarak Osmanlı Sultanı da, Kırım Müslümanlarının dinî bakımdan kendisine tâbi kalmalarını ve muahedenameye Kırım Müslümanları üzerinde Sultan'ın halife sıfatıyla dini otoritesinin baki kalacağına, Kırım kıtasındaki bütün kadıların Sultan tarafından tayin olunacağına dair bir madde eklenmesini talep etti.⁶⁰

Buna esas olarak, Türk sultanlarının bütün dünya Müslümanlarının halifesi olduğu ileri sürüldü. Her iki tarafın da müteakıl talepleri, kabul edilerek muahedename tespit edildi.⁶¹ Böylece Osmanlı sultanlarının halifelik hakkı ilk kez uluslararası bir antlaşmada onaylanmış oluyordu.

Bu andan itibaren Avrupa'da Türkiye sultanları bütün Müslümanların halifesi, dinî reisi telakki olunmaya başladılar. Bu halifelik vasfından en çok istifade etmek istemiş olan sultan da II. Abdülhamid olmuştur.

Abdülhamid'in cülusu müteakip (tahta çıkışından sonra) ilân olunmuş olan Teşkilat-ı Esasiye kanununda Sultan'ın Halife sıfatıyla İslâm dininin hamisi olduğu tasrih edilmişti (Madde 3).

Bu izahlardan görülüyor ki Osmanlı devleti bidayette (başlangıçta) teokratik bir devlet değildi. İnhitat (gerileme) devrine kadar, hüküm süren sultanlar kendilerini dinî reis telakki etmemişlerdir. Osmanlı devletinin teokratikleşmesi, inhitat (gerileme) devriyle başlayarak Kaynarca Muahedesiyle birinci Teşkilat-ı Esasiye neşri arasındaki devir zarfında (1774-1876) gittikçe kuvvetlenmiş ve Abdülhamit devrinde Osmanlı devleti tamamıyla teokratik bir şekil almıştır.

---

meselesi hakkında İslâm âleminde otorite sayılan Al-Maverdi, *El-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı kitabında halifelik şartlarını sayarken diyor: "Vessabiu Enessebü, ve hüve en yekûne min Kureyşin, livurdunnası fihi ve in'ikadul icmaî aleyhi imha ilâh" *El-Ahkâmü's-Sultaniye*, Bap I, Fasil I.

60 D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, 1. cilt s. 264.

61 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Kırım Türklerine ilişkin maddeleri açıklama ve "şerh" (yorum) için Rusya'ya verilmiş bir "takrir"de (önergede) şu cümleleri okuyoruz: Tatar kavmi bilittifak bir Hanı intihap eyledikten sonra Hadimülharemeyn-iş-şerifeyn ve İmamülmüslimin olan Padişahi Âli Osman Hazretlerine ber muktazayı hilafeti uzma arz ve Sultanülmüslimin Hazretleri dahi bir gûna talil ve tavik etmeksizin derakap nişanı şerifi hilafet penahi ita ve teşrifatını irsal eyleye ve cum'alarda ve aidlerde Kırım hıttasında vaki kâffe mesacit ve meabitte hutbe ve revaçi sikke nam namii Âli Osman ile ola. İlah. Cevdet Paşa Tarihi, 12 cilt II. sahife 302-303).

IX. BİR DEVLETİN TEOKRATİK OLMASININ SAKINCALARI

1. Devlet müessesesi menşei ve gayesi bakımından tamamıyla beşeri ve dünyevi bir müessesedir. Onun için devlet, dinlerin tesirinden ne kadar azade olursa, beşeri ve dünyevi vazifelerini ifada o kadar serbest olur.

Ruhani riyaset mahiyeti itibariyle daha ziyade uhrevi (öbür dünya, ahiret ile ilgili) işlerle meşgul olması lazım gelen bir makamdır.

Dünyevî hâkimiyet mahiyeti itibariyle dinî riyasetle kabili telif (uyuşması mümkün) değildir. Şahsında bu iki riyaseti birleştiren reis ya devlet işlerini ihmal eder, ya da dini vazifelerini unuttur, münhasıran dünyevi hükümdar gibi hareket eder. Birinci takdirde bundan devlet işleri ve ahali mutazzarır olur (zararlı çıkar), ikinci takdirde halk arasında dinin otoritesi kalmaz.

Hükümdarlık ve dinî reislik biri diğerini felce uğratan vasıflardır. Onun için, devletlerin inzibat (iç düzeni) ile ekonomik refahı ve bilhassa harice karşı kuvvetleri teokratik vasıflarına makûsen mütenasıptir (ters orantılıdır).⁶²

Büyük devlet adamları ancak mülki idare ile askerlik içinde yetişir. Roma papaları, gayet muğlak ve çok âlimane bir surette kurulmuş teşkilatlarına, entrika ve diplomasi sahasındaki maharetlerine, psikolojik inceliklerine rağmen, dünyevi devlet reisi oldukları zaman sağlam, inkişaf kabiliyetine malik, kuvvetli bir devlet kuramamışlardır.

Çünkü dini reislik vasıfları, hükümdar olarak serbest hareketlerine mani olmuş, hükümdarlıkları ise dinî şevket ve otoritelerini küsufa uğratmıştır (gölgelemiştir).

Onun için, hiçbir zaman halis teokratik devletler uzun ömürlü olmamışlardır. Çok zaman geçmeden ya zail olmuşlardır (ortadan kalkmışlardır) yahut nim (yarı) teokrasiye tahavvül etmişlerdir (dönüşmüşlerdir).

2. Teokrasiler daima başka bir tehlikeye de maruzdurlar (karşı karşıydırlar): hem dinî hem dünyevi riyaseti şahsında birleştiren hükümdarlardan - firavunlardan, halifelerden – milletler Allah'tan korkar gibi korkarlar. Fakat aynı zamanda bunların ahlâk ve tarzı hayatlarının da ilâhlara lâyük bir şekilde olmasını isterler. Bunu göremedikleri zaman, bütün tumturaklı dini unvanlarına rağmen bu gibi hükümdarların milletlerin ruhunda bir mevkii yoktur. İlk fırsatta, dini reis olduğunu iddia ettiği halde dinin emirlerinden uzaklaşan reisi milletler isyan ederek devirmeye hazırdır. Bu reisler için hâkimiyetlerini dine istinat ettirmeleri isyana karşı bir siper teşkil edemez.

---

62 Bundan istisna teşkil eden misaller vardır, mesela İslâm tarihinde Halife Hz. Ömer'in idaresi. Fakat bu başka bir sosyolojik hadise neticesidir: Yeni dinlerin zuhuru (ortaya çıkışı) ve intişarı (yayılması) esnasında yeni dini kabul eden beşeri kütlenin iktisap ettiği dinamik kuvvet, ahlaki yükselme hadisesi neticesidir.

Alman mütefekkirlerinden biri,⁶³ hükümdarlar felsefe ile uğraşabilir, fakat bir filozof hükümdar olamaz demıştır.⁶⁴ Biz bu vecizeyi dinî riyasete tatbik edebiliriz: Bir hükümdar dindar olabilir, bir dinî reis hükümdar olamaz.

Teokrasi usulü, tarihten alınan tecrübeler neticesinde zararlı olduğu anlaşıldığından, muasır beşeriyet tarafından terkedilmiş bir hâkimiyet usulüdür.

3. Teokrasi, vicdan ve din hürriyetini inkâra müstenit (reddetmeye dayalı) bir usulü bir idare olduğundan, bu usul daima devlet dini haricindeki mezhep salıklarına (üyelerine) karşı zulüm ve tazyiklere (baskılara) müncer olmuştur.

Tarih sayfaları din namına yapılan zulüm ve itisaf (haksızlıklar), şiddet ve cebirler ile tarif edilemez işkencelerle doludur.

4. Teokrasinin en mühim mahsuru, en zararlı neticesi de, milletleri inhitata (çöküşe) sürüklemesidir. Devletin, dindar zannolunan, dindar görünmeye çalışan dinî reisler tarafından idare olunması, tabii olarak ahalide ancak gösterişten ibaret resmî ve mürai (ikiyüzlü) bir dindarlık modası tevdi eder (davranışı doğurur). Devlet idaresi dinî reislerin elinde bulunduğu için bu gibi devlette hayatın bir sahasında muvaffak olmak, hatta maişeti (geçimini) temin edebilmek için dinî reislerin hüsnü teveccühünü (yakın ilgisini elde etmek), muhabbet ve itimadını (sevgi ve güvenini) kazanmak lazımdır. Buna vusul (ulaşmak) için en emin yol ise dindar görünmektir. Onun için, teokratik devlette herkes dindar görünmeye, kendisini dine çok merbut (bağlı) kişi olarak tanıtmaya gayret eder. Dine merbutiyeti ispat yollarından biri de, başka dine mensup olanlara karşı gösterilen nefret ve husumettir (düşmanlıktır). Bu suretle teokratik devlette devlet idaresi başında bulunanlardan tut da en küçük bir memura kadar herkes, hakiki iman ve kanaatleri ne olursa olsun, dindarlık satmaya, dindarlığıyla temayüz etmeye (dikkat çekmeye), başka dine mensup fert ve zümrelere karşı da nefret ve husumet besler gibi görünmeye çalışır. Bütün memlekette mürai (ikiyüzlü) bir dindarlık yarışı başlar, bütün memleketi bir taassup (bağnazlık) havası istila eder (kaplar). Ahalinin büyük bir kısmı, ekseriya en münevverleri, vakitlerinin büyük bir kısmını mabetlerde geçirmeye çalışır, diğer bir kısmı da büsbütün dünyadan, masivadan tecerrüt ederek (Allah'ın dışında her şeyden uzaklaşarak) manastır, tekke ve dergahlara çekilir. Neticede ülkede istihsal kuvvetleri zayıflar, iktisadi hayatta durgunluk hâsıl olur. Umumi refah gittikçe azalır, neticede hayat neşesi, terakki ve tekâmül (ilerleme ve gelişme) hamleleri zail olur. Bu suretle yavaş yavaş milletin hem maddî hem manevî hayatı söner. Onun için, teokrasi usulüyle idare olunan milletler ancak bundan kurtulmak şartıyla millî ve siyasi varlıklarını kurtarabilmişlerdir.

Fertlerin, vicdan sahasında kalan samimi imanı, hakiki dindarlığı ne kadar şayanı hürmet (saygıdeğer) ise, milletlerin yalan, yapmacık dindarlığı, devletin resmi ve zoraki dindarlığı, taassubun devlet idaresi esaslarından olması o kadar zararlıdır.

---

63 Christian Wolff (1679–1754).

64 Akt. Feodor V. Taranovski, *Enciklopedija Prava*, ss. 312-13.

XI. LAİK DEVLET

LAİK DEVLETİN MAHİYETİ VE TARİHÇESİ

Muayyen devirlerde muayyen bir kıtada yaşayan beşeri kütelerin medeniyet sahasında sarf ettikleri gayret, yaratıcı kudret ve bu sayede elde ettikleri muvaffakiyet şayanı hayrettir. Milattan önce VI. asırdan III. Asra kadar Atina'da görülen kesif medeni faaliyet, Bağdat'ın teessüsünden Moğol istilasına kadar İslâm medeniyetinin seri inkişafı, intibah devri başladıktan sonra Garbi Avrupa milletlerinin medeni ve fikrî tekâmülü, beşeriyet tarihinde her zaman hayret ve hayranlıkla zikrolunacak hadiselerdir.

Muayyen devirlerde beşeriyetin muayyen bir kısmı güya asırlardan beri teraküm etmiş (birikmiş) medeni istibdat ve kudretlerini birden sarf etmeye azmetmiş gibi, medeniyetin her sahasında akıllara hayret verecek bir medeni faaliyet gösteriyor.

Birbirini takip eden pek çok mütefekkirlerin yeni fikir ve idealler neşretmesi (yayması), yeni ilmi hakikatlerin keşf olunması, eskimiş içtimai teşkilatı yeni tespit edilmiş ilmi hakikatlere ve yeni ifade edilmiş fikir ve ideallere göre yeniden tanzim etmek temayülü, umumiyetle dimağı faaliyetlerin kesifleşmesi, bu gibi seri inkişaf devirlerinin hususiyetlerindedir.

Lâik devlet de, Avrupa'nın son asırlar zarfında fikir sahasındaki inkişafı mahsulüdür. Burada her şeyden önce devlete izafetle (ilişkin olarak) lâiklik mefhumunu tarif ve tespit etmek gerektir. Lâik devlet hangi devlettir?

Lâik devlet, bütün vatandaşların dinî akidelerine hürmet eden, fakat hiçbir dini diğer dinlere tercih etmeyen, her dine karşı aynı muameleyi yapan, din ve itikat sahasını fertlerin hususi işi telakki ettiği için dinî zümrelerin dinî işlerine müdahale etmeyen, hiçbir dini menetmediği gibi hiçbir dine hiçbir türlü muavenet (yardım da) etmeyen, dinlere karşı bitaraf (tarafsız) kalan devlettir.

İntibah (aydınlanma) devrinden önce bütün Avrupa, Hristiyan ruhanilerin manevi tahakkümü altında yaşıyordu. Her şeyde kıymet ölçüsü Hristiyan dini idi. Dinî ruhaniler tarafından vazedilmiş (belirlenmiş) esaslar önünde en yüksek hükümdardan tut da en mütevazı (alçakgönüllü) köylüye kadar herkes, baş eğmeye mecbur idi. Hiç kimse ne serbest düşünebilir ne de istediği şekilde itikat sahibi olabilirdi.

İnsanların hem düşünme kabiliyeti hem inanma ihtiyacı dar çerçeveye içine sokulmuş ve adeta çemberlenmiş gibi idi. Bu çerçeve ve çemberler, Hristiyan uleması tarafından vaz edilmiş, krallar tarafından kanun olarak tanınmış esaslardı.

Avrupa'nın hiçbir kıtasında vicdan ve fikir hürriyeti mevcut olmadığı gibi, din hürriyeti de yoktu. Bütün Avrupa ülkeleri yarı teokratik devletler biçimini almıştı. Vaziyet böyle iken intibah devri başlıyor.

Avrupa'nın muhtelif memleketlerinde, dini telakkilere bağlı kalmaksızın tamamıyla serbest olarak düşünmek ve düşündüklerini yazma cesaretini kendilerinde bulan çok büyük mütefekkirler zuhur ediyor (ortaya çıkıyor).

Her zaman olduğu gibi bu devirde dahi Avrupa’da hâkim olması istenilen yeni siyasi, içtimai ve hukuki nizamın esasları evvela mütefekkirlerin, feylesof ve âlimlerin, yani asrın yüksek şahsiyetlerinin kafalarında tecelli etti (oluşturdu), arkasından bu fikirler bu mütefekkirlerin eserleri vasıtasıyla diğer mütefekkirler arasında yayıldı. Bu mütefekkirler da bu yeni fikirleri hayatta tahakkuk ettirmek için çalıştılar.

Bugünkü içtimai ve hukuki teşkilatın esasları olan fikirlerin intişarında Leibnitz, Grotius, Pufendorf, H. Wolff, Locke, Voltaire, Montesquieu, Rousseau ve saire gibi büyük mütefekkirler ve âlimlerin rol ve hizmeti büyüktür. Onun için, bugün Avrupa’da hakim olan içtimai teşkilat ve hukuki nizam mütefekkirlerin eseridir dersek hiç mübalağa etmiş olmayacağımıza eminiz.

Teceddüt (yenileşme) devri başladıktan sonra mütefekkirler tarafından ileri sürülmüş yeni fikirler arasında en müsmir (verimli) olan, devletlerin teşkilatında mühim tahavvüller (dönüşümler) tevlit eden (doğuran) fikir, ferdin cismani (bedeni) ve ruhi hürriyetlerine dair fikirdir.

Son asırlar zarfında yapılan bütün hukukî ıslahatın esasları bu hürriyet mefhumunda mündemiçtir (içerir). Ne müthiş bir inkılap vasıtasıdır bu hürriyet mefhumu! Hiçbir mefhumunda bu hürriyet mefhumundaki dinamik kuvvet ve yaratıcı kudret yoktur.

Onun için bütün milletler için taassup ve istibdatla (despotlukla) mücadelede bu hürriyet mefhumu bir şiar (ilke) olmuştur.

En kuvvetli müstebitler ve en kuvvetli tahtlar bile bu mefhumun dinamik kuvvetine, inkılap yolunda muzafferan ilerleyişine mukavemet edememişlerdir. Hürriyet ideali, Avrupa’da ilk önce cismani esaretin zevalini temin etti (ortadan kalkmasını sağladı).

Beşeriyet için hacaleti mucip olan (utanç kaynağı) en menfur (iğrenç) müesseselerden biri, cismani (bedensel) ve “hukuki” esaret müessesesi idi.

Beşeriyetin bir kısmının tıpkı yük hayvanı gibi kaydı hayat (yaşam boyunca) diğer kısmının hizmetine tahsis edilmesini ve esir ismi verilen bu mazlumların (ezilmişlerin) en tabii beşeri haklarından mahrum edilmesini, kadim devir insanların vicdanının kabul etmiş olması,⁶⁵ bugün bizim hayret ve nefretimize mucip olan bir muammadır.⁶⁶ Yeni kurunlar (devirler) zarfında hürriyet mefkûresi sayesinde kazanılan hukukî zaferlerden biri, medeni milletlerin hayatından esaret müessesesinin kalkmış olmasıdır. Ferdin hürriyeti mefhumu namına yapılan uzun mücadele neticesinde bugün mütemeddin (medenileşmiş) milletlerde esaret tarihe karışmış bir müessesedir.

---

65 Esareti kadim devirlerin mütefekkirlerinden bazıları da kabul ediyorlardı. Aristoteles, *Politika*, Livre I, Chapitre II

66 Kadim devirlerde bile hürriyetin ferdin tabii, gayrikabili nezih (tartışmasız) haklarından olduğunu derinden kavrayan, etraflarında hüküm süren esaret müessesesini gayrı ahlaki bir vahşet telakki eden nadir mütefekkirler bulunurdu. Stoisizm felsefesi taraftarlarının hepsi esaretin aleyhinde idiler. Roma’nın Stoisizm mektebine mensup feylesoflardan Seneque’in esirler hakkındaki sözleri meşhurdur: “Siz onlar esirdir diyorsunuz, hayır onlar insandırlar, onlar senin gibidir, senin esir dediğin (insan) senin gibi aynı tohumdan vücuda gelmiştir. O da senin gibi aynı semalara bakıyor. Aynı havayı teneffüs ediyor. senin gibi doğuyor senin gibi ölüyor”, Paul Janet, *Histoire de la Science Politique dans ses rapports avec la morale*, II p. 131.

Cismani (bedensel) ve hukukî esaret (bertaraf edildikten) ortadan kaldırıldıktan sonra sıra, fikir sahasındaki esarete geldi.

Bir insan için kendisinin cismani mevcudiyetine (bedenine) sahip olmaması ne kadar menfur bir haksızlık ise, akıl ve şuur sahibi bir mahlûkun hayat ve kainat hakkında serbest düşünmek ve düşündüğünü söylemek ve yazmak, düşündüğü gibi inanmak, inandığı gibi hareket etmek hürriyetinden mahrum olması da, aynı derecede çirkin, aynı derecede menfur bir esaretti. İnsan namına lâıyk bir mahlûk için bir zillet (onursuzluk) idi. Beşeriyet için bir şeyn idi (ayıptı).

Onun için teceddüt (yenilenme) devrinde bütün insaniyetperver mütefekkirlerle hürriyetperver ve münevver devlet adamları fikir ve vicdan sahasındaki hürriyeti temin için ebediyen tebcil edilmeye (yüceltmeye) layık bir gayret sarf ettiler. Bu faaliyet neticesiz kalmadı. XVII. inci asırda fikir ve vicdan hürriyeti bütün dünya münevverlerinin umumi talebi şeklini almıştı. Fakat bu yüksek idealin tahakkuku ihtilâlsiz mümkün olmadı.

Fikir ve vicdan hürriyetinin, ideal bir mefhum olmaktan çıkıp hukuki bir esas olması, iki ihtilal sayesinde: Amerikan ve Fransız ihtilâli.

Vicdan hürriyeti esasının bir kanun mahiyetini iktisap etmesi (alması) ilk defa Amerika’da vuku buldu (gerçekleşti). Amerikan ihtilalinden sonra, 1785’de Jefferson isminde bir Amerikalı münevver, Amerika Birleşik Devletleri Federasyonu’na dâhil devletlerden Virginia devletinin teşrii (yasama) meclisine dini müsamaha kanunu ismiyle bir yasa kabul ettirdi.⁶⁷

Bilahare bu kanunda mündemiç (var olan) esas, Amerika Birleşik Devletleri’nin teşkilatı esasıye kanunlarına ayrı bir madde (üçüncü madde) şeklinde ithal olundu.

Bu madde şu idi:

“ Amerikan Millet Meclisi [Kongre] hiçbir zaman bir dini, hâkim din diye ilân edemez, herhangi bir dine mensup olanların ibadet ve dinî merasimlerini serbest icra etmelerini men eden (yasaklayan) bir kanun neşredemez.”

Fakat hürriyeti vicdan esasının Avrupa’da intişarı (yayılmaması) ise, Fransa Büyük İhtilali sayesinde.

Fransız İhtilalinin en kıymetli mahsullerinden biri Assemblée Nationale (Milli Meclis) tarafından yayımlanmış “Hukuki Beşer Beyannamesi” dir. Bu beyannamenin bir maddesi fikir ve vicdan hürriyetini şu şekilde tespit ediyordu:

“Fikir ve düşünce tarzı dolayısıyla, düşünceler dinî sahaya ait olsa dahi, bunların tecellisi kanunlarla tespit edilmiş umumi nizamı ihlal etmedikçe, hiç kimse rahatsız edilemez.”⁶⁸

---

67 H. Ahrens, *Cours de droit naturel*, cilt 2, § 131:

68 “Nul ne doit être inquieté pour ses opinions, même religieuses, pourvu que leur manifestation ne trouble pas l’ordre public établi par la Loi.” Article 10.

Fransa İhtilalden sonra bu esas bütün Avrupa'ya yayıldı. Bugün meşruti idareye malik büyük küçük bütün devletlerin teşkilatı esasiye kanununda vicdan ve din hürriyetini temin eden bir madde vardır.⁶⁹

Vicdan ve din hürriyetinin bir ideal olmaktan çıkıp, milletlerin hayatında fiilen tatbik olunan bir hukuki esas olmaması, beşeriyetin kültür sahasında kazandığı en mühim zaferlerden biri sayılmalıdır.

Fikir ve vicdan hürriyetinin ehemmiyeti ancak nazari ve ideal bakımdan değil, hayati ve pratik bakımdan dahi tartışmasıdır.

Bunu tebarüz ettirmek için bu iki hürriyetten mahrum camialarda devlet dini namına yapılan tazyik, cebir ve zulümleri hatırlatmak kâfidir.

Kadim Roma'da binlerce Hristiyan'ın yırtıcı hayvanlar tarafından boğdurulmuş olduğu,⁷⁰ kurunu vüstada (ortaçağda) binlerce insanın engizisyon mahkemesi tarafından ateşte yakılarak idam edilmiş, hatta yeni kurunlar (çağlar) içinde Fransa'da bir gecede⁷¹ devlet dininden inhiraf eden (sapan) 60.000 Protestan'ın öldürülmüş olduğu herkesin malumudur. Bunlar ancak en meşhur misallerdir. Beşeriyet tarihinin türlü devirlerinde, türlü kıtalarda teokratik ve nim teokratik devletlerde devlet dini namına yapılan zulüm ve itisaf (haksızlık) kurbanlarının haddi hesabı yoktur. Devlet dininden inhiraf edenlerin (sapanların) takibat ve cezalara maruz kalması Avrupa milletlerine mahsus değildir.

İslâm tarihinde dahi devletin kabul ettiği akidelerden farklı kanaatler besleyenlerin türlü biçimlerde tazyik ve zulümlerle maruz olduklarını görüyoruz.⁷²

Onun için, zamanımızda devletlerin vicdan ve din hürriyetlerini tanıması, bu esası kanunlarla tespit ederek ona lâik bir mahiyet iktisap etmesi (kazandırması), Fransız

---

69 Mesela, Almanya'nın 1919'da neşredilmiş 135. maddesi; Litvanya teşkilatı esasiye kanununun 14. maddesi.

70 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, new edition, with notes by the Rev(erend) H(enry) H(art) Milman, 5 cilt, (ilk baskı 6 cilt olarak 1776-89; New York and Chicago: Hooper, Clarke and co., 1845), Cilt II, chapter XXI "Persecution of Heresy, State of the Church." Roma devletinde devlet dininden sapan Hristiyanların cezalandırılması bazen inanılmayacak derecede vahşi biçimler alıyordu (Ernest Renan, *Marc-Aurèle et la Fin du Monde Antique* [Paris: Calmann-Lévy, 1882] ch. XIX "Les Martyrs de Lyon.")

71 Tarihe "Saint Barthélemy Gecesi" olarak geçen, 24 Ağustos 1572 gününün gecesi.

72 Mesela, Abbasi halifelerinden El-Mehdi zamanında İslâm tarihinde *zındık* ismiyle malum, Hristiyanlık ile Zerdüşîtinin imtizacından (birleşmesinden) husule gelmiş olan Maniheizm mezhebi taraftarlarının maruz kaldıkları zulümler. Halife El-Mehdi zındıklarla mücadele için ayrı bir teşkilat vücuda getirmişti. Bu teşkilatın başındaki yüksek memur *Sahibuz-zenadika* (Zındıkların sahibi) unvanını taşırdı. Manicheisme mezhebine mensup pek çok mazlum insanlar bu müessese tarafından idam ettirilmişler (Muir, *The Caliphate*, s. 570).

İslâmiyet'te makbul dört mezhepten birinin müessisi olan İmam Ahmet ibni Hanbel, Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğunu kabul etmediği için, Memûn ve Mu'tasım halifeler devrinde işkencelere maruz kalmıştır (İbn-i Hallikan, *Tercüme-i Vefeyatü'l-ayan li-İbn Hallikan*, 2 cilt [İstanbul: Matbaa-i Âmire - Tab'hane-i Âmire, 1864], cilt 1, s. 26).

Al-Muktadir halife döneminde tasavvufi bir mezhep müessisi İbni Mansur El-Hallac münhasıran dini kanaatleri için işkenceler içinde idam olunmuştur (Masignon, *La Passion d'Al Hosayn-ibn-Mansour al-Hallaj*.)

müfekkirlereinden Guizot'nun dediği gibi, yeni kurunlar zarfında (yakınçağda) beşeriyetin fikir sahasında kazandığı en büyük zaferlerden biridir.⁷³

Bidayette ideal bir talep olarak meydana atılmış vicdan ve din hürriyeti fikrinin tedricen kanunlarda tecelli ettiğini bariz bir surette bilhassa Fransa'da görüyoruz.

Eski Fransa'da din hürriyeti yoktu.

Katolik dini devletin resmî dini idi. Bu dinden inhiraf (sapma) bir cürüm idi (suçtu). Uzun zaman zarfında muhtelif şekilde tecavüz (saldırı) ve tazyiklerle (baskılarla), tarif edilmez şiddet ve zulümlere maruz kalmış olan Protestanlara, Fransa krallarından IV. Henri (1589-1610) "Nantes Fermanı" ismiyle malum bir fermanla dinî hürriyet bahşetmişti (1598). Fakat bir müddet geçtikten sonra bu ferman XIV. Louis tarafından (1685'te) feshedildikten sonra, Protestanlık mezhebi Fransa'da memnu (yasak) bir meslek olmuştu. Protestanların nikâhları kanuni sayılmazdı. Çocukları gayrimeşru addolunurdu. Bütün memuriyetler onlar için kapalıydı. İhtilal arifesinde XVI. Louis Protestanlar hakkında bir müsamaha fermanı neşretti ise de bu fermanla hakiki manada din hürriyeti esaslarını ihtiva etmekten uzaktı.⁷⁴

Fransa'da hakiki manasa vicdan ve din hürriyeti, yukarıda arz ettiğim gibi, ancak ihtilal sayesinde kanuni bir mahiyet iktisap etmiştir.

XII. LAİK DEVLETİN MAHİYET VE EVSAFI

Vicdan hürriyetinin tabii neticesi devletin lâikleşmesidir. Her yerde vicdan ve din hürriyetinin kanunen tanınması (kanuni bir mahiyet iktisap etmesi), devletin lâikleşmesine müncer olmuştur. Vicdan ve din hürriyeti ile devletin lâikleşmesi, birbirine sıkı bir surette bağlıdır.

Vicdan hürriyeti her vatandaşın dinî akideler sahasında tam manasıyla serbest olması demektir. Bu esastan, doğal olarak derhal řu neticeler çıkar:

1. Vicdan hürriyetini kabul eden devletlerde, hâkim din ya da memnu (yasak) din olamaz.

2. Devlet hiçbir dini himayesi altına almadığı gibi, hiçbir umumi nizam ve emniyet bakımından zararlı olduğu ispat edilmedikçe hiçbir dini men dahi edemez.

3. Devlet bütün din ve mezheplere karşı aynı vaziyettedir: Hepsine karşı lakayıt ve bitaraftır.

4. Dinler aynı derecede serbest olduğu için, her dinî zümre dinî işlerini tanzim için cemiyetler teşkil edebilir. Dinî ibadet ve ayinlerini icra için mabetler inşa ettirebilir. Dinî zümreler, istedikleri şekilde dinî teşkilat vücuda getirebilirler. Bunun için yegâne şart, bu cemiyet ve teşkilatın umumi nizama mugayir (aykırı) olmamasıdır. Vatandaşlar, toplanarak beraber ticaret yapmak için ticarî şirketler, beden terbiyesi için spor cemiyetleri kurmak

73 François Guizot, *Histoire parlementaire de France*, Tome V p. 215.

74 Henry Berthélemy, *Traité élémentaire de droit administratif*, 13. baskı (1900-91;, 1933), p. 273.

hakkını sahip oldukları gibi, beraber dinî icra etmek, dini işlerle uğraşmak için dini cemiyetler kurma hakkına da maliktirler.

Bu hak bir taraftan vicdan ve din hürriyetinin, diğer taratan cemiyetler tesis etme hürriyetinin tabii neticesidir.

5. Din, vatandaşların hususi bir işi olduğu için, devlet dinî müesseselere ve dinî ruhanilere maddî yardımda bulunamaz. Ne de şu ya da bu mezhebin salıklarına (mezhebe bağlı olanlara) millet bütçesinden tahsisat verilebilir. Her mezhebin salıkları kendi dinî müesseselerinin masrafları için gereken parayı kendileri tedarik etmelidir.

6. Devlet nazarında bütün din ve mezhepler aynı derecede serbest olduğundan, memuriyetlere tayin ve mekteplere kabul hususunda şu ya da bu dine mensubiyet ne bir şart olabilir ne de bir mani teşkil edebilir. Memuriyete tayin ve devlet müessesine intisap, mekteplere kayıt işlerinde şahsın mensup olduğu dinin nazarı itibara alınmaması, vicdan ve din hürriyetinin tabii netice ve icaplarındandır.

7. Din hürriyeti esas kanunlarla tanınmış bir hak olduğu için, hükûmetler bu hakkı tahdit eder mahiyette özel kanun, nizamname ve emirler neşredemezler.

8. Dinî teşkilat ve dinî cemiyetler tamamıyla hususi cemiyetler mahiyetinde oldukları için, devletler dini cemiyetlere ve dini ruhanilere devlete ait vazifeleri yükleyemez. Bu esaslardan, vatandaşların doğum, nikâh ve ölümleri kayıt gibi nesep (soy) ve ahvali şahsiye (kişisel) işleri idaresinin ruhanilerin elinden alınıp, lâik devlet memurlarına tevdi edilmesi (verilmesi) zarureti doğar.

9. Devlet, dinlerin haricinde bir müessese olduğundan, devlet içinde ruhanilere devlette resmî, idarî görevler yükletilemez. Çünkü dinî ruhaniler meslekleri itibariyle bir dine sıkı bağlı olduklarından, onların idare işlerinde diğer dinlerin mümessillerine karşı tamamıyla bitaraf (yansız) muamele etmeleri temin edilemez.

10. Aynı esaslar neticesinde kaza (yargı), talim ve terbiye (eğitim ve öğretim) işleri de ruhanilerin eline tevdi edilemez.

Devlet mahkemelerinde ruhaniler hâkim olmadığı gibi, devlet mekteplerinde de ruhaniler muallim veya profesör olamazlar.

Lâik bir devletin istinat ettiği esasların başlıcaları bunlardır. Bir devletin tamamen lâikleşmiş olması için, bütün bu esasların tahakkuk etmiş olması, dinî teşkilatın devletten tamamen ayrılmış olması lazımdır.

Bugün bu esasları son derecesine kadar tahakkuk ettiren devletler azdır.

Lâikliği, bu mefhumun bütün icaplarına uygun bir şekilde tahakkuk ettiren devletlerden biri Fransa'dır. Fransa'da 9 Aralık 1905'te kabul edilen yasayla kilise devletten tamamıyla ayrılmıştır. Bu yasanın ikinci maddesi,

“Devlet hiçbir dini tanımaz, hiçbir din ehline (mensubuna) maaş vermez, hiçbir dinî teşkilata muavenette (maddi yardımda) bulunmaz,⁷⁵” diyor.

Bu kanun aynı zamanda türlü mezhep mensuplarına (mezheplere bağlı olanlara), dinî işlerinin idaresi için “*associations cultuelles*” ismiyle cemiyetler tesisine müsaade

---

75 “*L'état ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte*” (“Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat.”).

ediyordu. Tabii bütün bu cemiyetler, diğer hususi cemiyetler hakkındaki ahkâma (hükümlere) tâbi olacaktı.

Aynı kanun devlete ait olan bütün ibadethanelerin, kilise binalarının ivazsız (karşılıksız) bu cemiyetlere teslim edilmesi esasını kabul ediyordu.

Fakat yüksek dinî ruhanilerin oturdukları bina ve sarayların, muayyen bir müddet geçtikten sonra devlete rücu edeceği derpiş ediliyordu (geri döneceği öngörülüyordu).

Mabetlere ait menkul eşyanın kıymetini (taşınır eşyanın ederini) cemiyetler devlete tediye etmeliydiler (ödemeliydiler) (31 Temmuz 1906 kanunu)

Dinî cemiyetlerin bütün menkul ve gayrimenkul (taşınır ve taşınmaz) emvali (malları) ise, umumi malî kanunlara tâbi olacaktı.

Roma papaları uzun müddet kiliseyi devletten ayıran bu kanunu tasdik etmek (onaylamak) istemediler. Fakat Fransa Katolikleri fiilen kabul etmiş gibi idiler.

Harbi Umumiden sonra XI. Pie zamanında bu kanun papalık tarafından da kabul edildi (1924).

Bugün Fransa lâiklik prensiplerini bütün diğer memleketlere numune olabilecek bir şekilde tahakkuk ettirmiş bir memleketdir.

XIII. TANZİMAT VE LAİKLİK

XVII nci ve XVIII nci asırlarda Türkiye’de devlet nim (yarı) teokratik bir devlet şeklini almıştı:

Yüksek idari mansıplara (makamlara) medreselerde yetişmiş adamlar tayin olunurdu. Kaza (yargı) işleri de dinî medreselerde yetişmiş âlim ve müderrislerin eline tevdi edilmişti (verilmişti). Memlekette hâkim hukuk sistemi, dine müstenit (dayalı) fıkıh idi. Umumiyet devlet hayatının her sahasında dinî ulemanın nüfuz ve tesiri gittikçe artıyordu. Ahali içinde tekke şeyhlerinin çok büyük mevki vardı. Mülki sınıfa mensup (kamu yönetimindeki) memurlar arasında bile tarikatlardan birine mensup adamlar bulunurdu.

XVIII inci asrın nihayetinde sultanların resmen halife olunması ile Osmanlı Devleti tamamen teokratik bir devlet oldu.

Neticede Avrupa milletlerinin medeniyet sahasında dev adımlarla ilerledikleri asırlar (XVII. ve XVIII. asırlar), Türkiye için medeni inhitat (gerileyiş) ve harsî tedenni (kültürel çöküş) asırları olmuştur.

Bütün memleketi saran bu resmî ve mürâi (ikiyüzlü) dindarlığı besleyenler, sultanlar ve onların yüksek memurlarıydı.

Osmanlı sultanları, idarî ve askerî bakımdan gittikçe zayıflamakta olan bir devlet içinde otoritelerini muhafaza edebilmek için, Osmanlı sultanları bütün irsî sülâlelerinin takip ettikleri siyasete başvurmuştu. Bu da, ahalide dindarlığı teşvik ve takviye etmek ve kendilerini dinî reis olarak tanıtmaya siyasetidir. Fakat Avrupalıların kesif bir medeni

inkişafa (gelişime) hasrettikleri asırlar, Türkiye'nin kesif bir dindarlıkla, "masivadan tecerrüt" modası içinde geçirmiş olması, Türklük için çok vahim neticeler tevhit etmiştir (sonuçlara yol açmıştır).

XVI. ncı asır başlarında medeniyet bakımından Avrupa'dan daha yüksek bir seviyede bulunan Türkiye, XIX. uncu asrın başlarına geldiğimiz zaman her bakımdan çok geride kalmış bir devlet manzarası arz ediyordu.

Bu inhitatı (çöküşü) durdurmak için tedbirler alınmadığı takdirde günün birinde Türkiye'nin siyasi istiklalini de kaybedeceği muhakkak gibi görünüyordu.

Bereket versin ki on XIX. uncu asrın başlarında hem sultanlar hem devlet ricalı (büyükleri) arasında bu hakikati kavrayan vatanperver adamlar zuhur etti (ortaya çıktı).⁷⁶

Türkiye'de ıslahat devri başladı. XIX. asrın ta başlarında III. Selim ve II. Mahmut devirlerinde ıslahat temayülünün mühim tecellileri (belirtileri) görülmüştü. Fakat bu iki sultan devrinde yapılan ıslahat, daha çok askerî sahaya münhasır olup, memlekette hâkim bütün hukuk sisteminin heyeti-umumiyesini, ve devlet teşkilatının bütün bünyesini istihdaf etmekten (değiştirmeyi amaçlamaktan) uzaktı.

Daha şümüllü ıslahat (kapsamlı reform), Abdülmecit devrinde (1839) başladı.

İşte Abdülmecit devrinde yapılan (yapılması istenilen) bu ıslahat teşebbüslerine "Tanzimat" ismi verilmektedir.

Tanzimat devri tetkik olunurken sultanlar tarafından isdar olunan (çıkarılan), yapılacak ıslahatın programı mahiyetindeki fermanları (Hatt-ı şerif'leri), bilfiil (gerçekten) yapılmış reformdan ayırmak gerektir. Malum olduğu üzere, Tanzimat devrinde neşredilmiş (ilan edilen) ıslahat programını içeren iki ünlü ferman vardır.

Birisi, Abdülmecid'in cülusunu müteakip (tahta çıkışını izleyen) 3 Kasım 1839'da neşrolunmuş olan Gülhane Hattı adıyla bilinen Hatt-ı şeriftir. Diğeri, keza Abdülmecit devrinde 18 Şubat 1856'da neşrolunan Hatt-ı humayun'dur. Bu iki hattın içerdiği ıslahat programları oldukça genişti.

Gülhane Hattı şu ıslahatı derpiş ediyordu (öngörüyordu):

1- Büttün tebaanın (uyrukların) hayat, şeref (onur) ve haysiyeti ile mülklerinin emniyet ve masuniyeti (dokunulmazlığı).

2- Vergilerin tarh (konulması) ve cibayeti (toplanması) usullerinde ıslahat.

3- Ahz-ı asker (askere alma) ve neferlerin askerî mükellefiyetlerin müddeti için muntazam bir usul vaz'ı (yöntem gerçekleştirilmesi).⁷⁷

Hatt-ı Humayun'unda mündemiç (bulunan) ıslahat programı daha vâsi idi (genişti):

Bizim nokta-i nazarımızan bu programın en mühim esasları şunlardır:

1- Şahsın hayat, mülk ve şeref ve haysiyetinin masuniyeti (dokunulmazlığı).

2- Hristiyan ve umumiyetle gayrimüslim camialara eskiden bahşedilmiş imtiyazla hürmet edilmesi.

76 Sultanlardan III. Selim ve II. Mahmut, devlet adamlarından (Mustafa) Reşit Paşa, (Mehmet Emin) Ali Paşa ve Fuat Paşaların isimleri tarihimizde hürmetle anılmaya layıktır.

77 Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, tome 2, appendice I.

3- Rum Patriği'nin kaydi hayatla (yaşam boyu kaydıyla) seçilmesi ve bütün gayrimüslim ruhanilerin vazifelerine başladıkları zaman devlete sadakatleri hususunda and içmeleri.

4- Kiliseler lehine alınan vergilerin ilgası (kaldırılması).

5- Bütün din salıkları (mensupları) için, dinî merasimi icra hususunda serbesti.

6- Memlekette din ve lisan dolayısıyla bir tebaa zümresinin diğer zümreden dun (aşağı) sayılmaması;

7- Hiç kimsenin zorla dinini değiştirmeye mecbur edilmemesi.

8- Bütün tebaaların, din farkına bakılmaksızın mülki ve askerî memuriyetlere alınabilmesi.

9- Mahkemelerde muhakemenin aleniyeti (yargının açık olması).

10- Yeni ceza yasaları tedvin olunarak (derlenerek) ceza teşkilatının ıslahı.

11- Maliye sahasında ıslahat.

Bu iki hatt-ı şerifin muhteviyatına (içeriğini), Türk devletinin lâikleşmesi bakımından tetkik ettiğiniz zaman, bu programlarda devletin teokratik mahiyetini değiştirip ona bir lâik devlet vasfını veren mühim bir tahavvül (değişiklik) görmüyoruz.

Tanzimat devrinde devlet teokratik olarak kalıyor. Ancak başında bütün İslâm âleminin dinî reisi sayılan Sultan bulunan Osmanlı Devleti, mahiyet ve bünyesi icaplarına mugayir (aykırı) bir siyaset olarak, gayrimüslim tebaalarına nisbî bir vicdan hürriyeti ve oldukça geniş bir din hürriyeti bahşediyor. Ve eskiden gayrimüslim camialara verilmiş olan imtiyazları teyit ediyor.

“İmtiyazlar” diyorum, çünkü dinî alanda Hristiyanlara ve umumiyetle gayrimüslimlere bahşedilmiş serbestî ve salahiyetlerini birçoğundan, “hâkim millet” olan Türk milleti mahrumdu.

1. Hristiyanlar ve diğer gayrimüslimler istedikleri din ve mezhebe intihap edebiliyorlardı, Müslüman tebaa için vicdan hürriyeti yoktu.

2. Bütün gayrimüslim camialar kendileri tarafından idare edilmek üzere dinî teşkilat vücude getirerek bu teşkilat içinde din bahanesiyle millî işlerini dahi münakaşa edebilecekti. Müslüman Türkler bu alanda devlet murakabesi haricinde bu sahada bir adım atamazlardı.

3. Bütün gayrimüslim camialar devlet haricinde birer dinî ve milli mevcudiyet olarak tanınmış olduğu halde Müslüman milletler devletten başka bir millet olarak hiçbir teşekküle malik değillerdi.

Tanzimat hattı şeriflerinin içerdiği ıslahat esaslarının çoğu, gayrimüslim ve bilhassa Hristiyan tebaalara aittir. Ancak vergi, ceza sahasındaki ıslahattan Müslümanlar da istifade edebilecekti.

Türkler ve umumiyetle Müslümanlar, vicdan hürriyeti ve din hürriyeti sahasında yeni bir şey kazanamıyorlardı.

Onlar Ehl-i sünnet akidelerine sadık kalmaya, Müslümanlıklarını da devletçe tespit edilmiş şekil ve çerçeveler dâhilinde tecelli ettirmeğe mecburdu.

Onun için biz tereddütsüz vicdan hürriyeti ve lâikleşme bakımından Türklere hiçbir yeni hürriyet vermemiştir diyebiliriz.

Gayrimüslimlere karşı oldukça lâikliğe yaklaşan devlet, Müslümanlara karşı tamamıyla teokratik mahiyetini muhafaza ediyordu. Zaten Tanzimat ricali hattı şeriflerde vaat edilmiş diğer ıslahatı da tahakkuk ettirememişlerdir.

Bunun pek çok sebebi vardır: ezcümle ıslahatı yapmakla mükellef olanların yapılması lazım ıslahatın bütün vüsat ve şümulü (boyut ve kapsamının) sahasında sarih bir fikir sahibi olmamaları ve lüzumunu kavradıkları ıslahatı dahi tereddütsüz tahakkuk ettirecek kuvvet ve cesarete malik olmamalıdır. Hatt-ı şeriflerdeki bütün ıslahatı tamamen tahakkuk ettirebilmek için millet dahi hazır değildi. Asırlardan beri teokratik ya da nim (yarı) teokratik bir devlet çerçevesi içinde yaşamış, asırlarca mutaassıp ruhaniler tarafından terbiye edilmiş bir millet bir hamlede Avrupa'da makbul bütün yeni hukukî esasları kabul ve hazmedemezdi.

Bununla beraber Tanzimat, Türkiye'nin demokratikleşmesi ve lâikleşmesi yolunda atılmış mühim bir adım telakki olunmalıdır. İdare, maliye ve askerlik sahasındaki ıslahat, yeni mekteplerin açılması, Şurayı Devlet'in tesisi, ceza kanunlarının ıslah edilmesi memleketin hukukî ve içtimai telakkilerini çok yükseltmiş, milleti Cumhuriyet inkılabına kabule hazırlamıştır.

XIV. CUMHURİYET VE LAİKLİK

Tanzimat'ın, Türk devletinin lâikleşmesi bakımından büyük hizmeti olmadığı şununla da sabittir ki Tanzimat'tan sonra, II. Abdülhamit'in cülusu senelerinde (1876) Mithat Paşa'nın teşebbüs ve teşvikiyle meşrutiyetçi bir teşkilatı esasiye kanunu⁷⁸ neşrolundu. Bu kanunu esasi Osmanlı sultanlarının elinde sultanlık ile birlikte halifelik vasfı ile birleştiğini (Madde 3); Sultan'ın “yüksek halife” sıfatıyla İslâm dininin hamisi olduğunu (Madde 4); ve İslâm dininin devlet dini olduğunu (Madde 11) tasrih ediyordu (açıkça belirtiyordu).

Türk devletinin tamamıyla lâik bir devlet mahiyetini iktisap etmesi, Cumhuriyet devrinin eseridir.

Cumhuriyet devrinde devletin lâikleşmesinin safhaları şu surette hülâsa edilebilir:

1. Büyük Millet Meclisi tarafından ilk teşkilatı esasiye kanununun kabul edilmesi (20 Ocak 1921). Bu kanun, hâkimiyetinin bilâkaydüşart (kayıtsız ve şartsız) millete ait olduğu esasını vaz ediyordu.

2. Osmanlı saltanatının ilgası (kaldırılması) (1 Kasım, 1922).

3. Hilâfetin, Türk milletine ait olan siyasi hâkimiyetten tefriki (ayrılması) ve Abdülmecit Efendi'nin halife seçilmesi (18 Kasım, 1922).

4. Cumhuriyetin ilanı (29 Ekim, 1923).

5. Hilâfetin ilgası (3 Mart, 1924).⁷⁹

6. Cumhuriyet Teşkilatı Esasiye Kanununun kabulü (24 Mayıs, 1924).

Bu kanunun V. nci faslı Türklerin amme haklarına tahsis edilmiştir. Bunlardan biri, hürriyet hakkı idi. Bu faslın 1. inci maddesi, “Her Türk hür doğar hür yaşar” diyor (Madde 68).

Diğer maddesi, Türklerin tabii haklarından olarak şahsın masuniyeti, vicdan, fikir ve kelim, neşir, seyahat, mukavele, sayüamel (iş ve işgücü), mülkiyet, içtima (toplanma), cemiyet ve şirketler tesisi hak ve hürriyetlerini sayıyor (Madde 70).

Madde 75 Hiç kimsenin dini, mezhebi yahut felsefi kanaatinden dolayı rahatsız edilemeyeceğini ve umumi nizama ve ahlâka veya kanuna mugayir (aykırı) olmamak üzere her türlü dinî ayinlerin yapılmasının serbest olduğunu ilan ediyor.

7. Din farkına bakmaksızın bütün tebaalara aynı medenî hakları bahşeden medenî kanunun kabulü (17 Şubat, 1926).

---

78 Birçok demokratik esası içeren bu yasa, Abdülhamit devrinde uygulamaya konulamadığından, yasanın esaslarını lâiklik bakımından incelemek gereksizdir. V. Mehmed Reşad'ın (1844-1918, hüküm süresi 1909-1918) tahta çıkışından I. Dünya Savaşı'na (1914-1918) kadar geçen süre içinde bu yasanın yürürlükte olması, Cumhuriyet'i hazırlayan etmenlerden sayılabilir.

79 Batılıların “II. Abdülmecid” diye adlandırdıkları Halife Abdülmecid, halifeliğin kaldırılmasından sonra aynı yıl bütün diğer hanedan mensuplarıyla birlikte gönderildiği sürgünde, ölümüne kadar Osmanlı hanedanı reisi olarak kalacaktır. Yay. haz. notu.

8. 1924'te neşrolunan Teşkilatı Esasiye kanununun 2. maddesinden, “Devletin dini İslam'dır” kaydının ve bazı diğer kayıtların çıkarılmasına dair kanun.

Bu kanunlar sayesinde Türk devleti tam manasıyla lâik bir devlet mahiyetini almış, Türkiye'de lâik devletin mümeyyiz vasıflarını teşkil eden (ayırt edici niteliklerini oluşturan) bütün hususiyetleri tamamıyla tahakkuk ettirilmiş bulunuyor. Türk devletinin lâikleşmesi, Cumhuriyet devrinde yapılan inkılapların en büyüklerinden sayılmalıdır.

Türk devletinin lâikleşmesi demek, Türklüğün birkaç asırdan beri kendisini inhitata (gerilemeye) sürükleyen sebep ve amillerden kurtulması, bundan sonra hayatını bugünkü beşeriyetin inkişaf (gelişme) seviyesine uygun, akli ve ilmi esaslara göre tanzim edebilmesi demektir.

Bu, müsmir (verimli) olacağından asla şüphe etmediğimiz fikrî, içtimai ve hukukî inkılâp, milletimizin seri bir şekilde inkişaf etmekte olan Garp milletleri arasında mevki alması ve bu mevki şerefle muhafaza edebilmesi için bir zamandır.

On beş senelik kısa bir müddet zarfında mutaassıp din ulemasının tesir ve nüfuzu altında bulunan teokratik bir devletten, demokratik ve laik bir devlet yaratmak Türklük için büyük bir muvaffakiyettir. Bu muvaffakiyetin pek çok amilleri vardır: Bütün münevverlere garp kültürünün tesiri, Tanzimat cereyanları, hürriyetperver şair ve edipler ve saire.

Fakat bütün bu amiller arasında en mühim olanı, büyük inkılabın seri bir surette yapılabilmesini temin eden amil, Cumhuriyet devrinde devletimizin başında Türkün medeniyet ve kültürünü her sahada muasır milletlerin seviyesine çıkarmaya azmetmiş iki büyük tarihî şahsiyetin, Ebedi Şefimiz ATATÜRK ile bugünkü Milli Şefimiz İSMET İNÖNÜ'nün bulunması olmuştur. Bu büyük inkılâp, bu iki şahsiyetin büyük devlet adamlarına mahsus yüksek görüşle milletin hakiki menfaatlerini tespit edebilmeleri, medeni istikbalimizi temin için lazım saydıkları inkılâpları yapmakta hiç tereddüt etmemeleri ve bilhassa taassuptan azade, milli dine sadık oldukları kadar bütün diğer dinlere karşı da müsamahakâr olmaları, yani lâik bir zihniyet sahibi olmaları sayesinde mümkün olmuştur.

Onun için, bugün olduğu gibi, istikbalde de, fikrî, içtimai ve hukukî bakımdan yükselmemize geniş yol açmış olan lâiklik inkılâbından bahis edildiği zaman, bu liderlerin isimler ebediyen hürmet ve şükranla yâd edilecektir.